

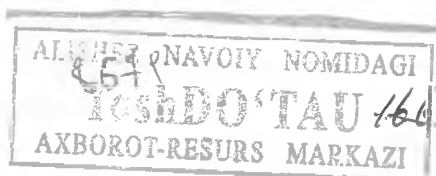
ҚОСИМЖОН СОДИҚОВ

**ЭСКИ ТУРКИЙ ХУЖЖАТЛАР:
МАТН ИНТЕРПРЕТАЦИЯСИ ВА
СТИЛИСТИКАСИ**

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА УРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ

ҚОСИМЖОН СОДИҚОВ

ЭСКИ ТУРКИЙ ҲУЖЖАТЛАР:
МАТН ИНТЕРПРЕТАЦИЯСИ ВА СТИЛИСТИКАСИ

Тошкент – 2015

Қосимжон Содиков «Эски Туркий Хужжатлар: Матн интерпретацияси ва стилистикаси» – Т.: «Тошкент давлат Шарқшунослик институти», 2015. –144 б.

Ушбу китобда туркий расмий услубнинг юзага келиши ва такомиллиги, X–XIII юзйилликлардан қолган васиқалар, уларнинг фонетик трансформацияси, морфологик, синтактик интерпретацияси ва матн стилистикаси тўғрисида сўз боради. Шунингдек, китобда қадимги туркий васиқаларнинг илмий мағни келтирилиб, матн талқини масалаларида фикр юритилади.

Китоб манбашунослар, филологлар, тарихчилар ва айни илмий йўналишда изланиш олиб бораётган ёш мутахассисларга мўлжалланган.

Монография Ф-1-136 “Илк ва ўрта асрларда яратилган туркий хужжатларнинг ўзбек давлатчилиги тарихидаги ўрни (дипломатика, сфрагистика, палеография ва матн интерпретацияси масалалари)” мавзусидаги илмий тадқиқот лойиҳаси доирасида ёзилди.

Тошкент давлат Шарқшунослик институтининг Кенгаши нашрга тавсия этган (2015 йил ноябрь ойининг учинчи куни бўлиб ўтган 3-мажлис қарори).

Тақризчилар:

тарих фанлари доктори **М. Исоқов**
филология фанлари номзоди, профессор **З. Арплов**

Ушбу китобимни ҳурматли устозларим,
филология фахлари докторлари, профессорлар
Губайдулла Айдаров ҳамда
Алтай Серсенович Аманжоловнинг
ёрқин хотираларига бағишлайман.
Уларни Оллоҳ раҳмат қилсин.

КИРИШ

Ўзбек адабий тили расмий услубининг, ҳужжатчилигининг шаклланиши ва такомилени ўрганишда илк ўрта асрлардан қолган васикалар алоҳида ўрин тутади.

Васиқа – кишилар ўртасидаги иқтисодий муносабатларнинг ҳуқуқийлигини таъминловчи, яъни олди-бердини, гаровга қўйилган буюмни, сотилган ёки ижарага олинган мулкни, меросни, шунингдек, қулларга берилган эркинликни, сотилган қулнинг бундан буёнги эгасини, асраб олинган боланинг эндиги ота-онасини тасдиқловчи, далилловчи расмий ҳужжат. *Васиқа* кишилар ўртасидаги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, ҳуқуқий муносабатларни, давлат томонидан ўрнатилган қонунлар, тартиб-қоидалар, жамиятнинг уларга бўлган муносабати ва ҳуқуқий билимларини акс эттиради.

Васиқа арабча сўз бўлиб, атама сифатида ислом давридан бошлаб ишлатилган. Ўтмишда эса туркий тилда ҳужжатларнинг бари, шулар қаторида васиқа ҳам *bitig* дейилган, турлари эса унга аниқловчисини қўшиб ясалган: қарз олиш васикасини *ötüg bitig*, васиятномани *qumaru bitig*, қулга эркинлик берувчи васикани *boš bitig* аталган ва б. Кейингисидаги *boš* – “эркинлик, озодлик” англамидадир.

Васиқа ҳужжат туздираётган кимсаларнинг, олимчи ва беримчининг кўз ўнгида, бунга қўшимча ҳолда, икки-уч киши гувоҳлигида тузилади; уларнинг қўли, белги-тамғаси билан

тасдиқланади. Сиёсий-иқтисодий, ҳуқуқий муносабаблар васиқа тузилган, қўл қўйилиб, тамға босилган кундан бошлаб кучга киради, расмийлашади.

Туркий тиллар тарихида яратилган васиқаларнинг энг эскилари илк ўрта асрлардан қолган. Уларнинг катга бир қисми эски уйғур хатидадир. Уларнинг санаси турк-мучал йил билан берилганлиги учун, ёзилган даврини аниқ айтиш қийин. Шунга қарамай, матнларнинг тил ва ёзув хусусиятлари, терминология, ундаги айрим маълумотлар улар X–XIII юзйилликларда яратилган деган хулосага олиб келади. Васиқалар, асосан, турк-будда ва моний жамоалари томонидан яратилган. Илк ўрта асрлардан қолган ушбу васиқалар ҳозирда дунёнинг йирик қўлёзма фондларида нодир қўлёзмалар сифатида сақланиб турибди.

Илк ўрта асрлардан қолган туркий васиқалар дипломатиканинг барча талабларига тўлиқ жавоб беради: тузилиши пухта; матн компонентлари ўзаро уйғун; услуби юксак баҳоғат даражасида, терминлар тизими мукамал; туркий ҳужжатчилик узоқ услубий тараққиёт босқичидан ўтганлигини аниқлаб туради. Яна бир жиҳати, айрим васиқалар ёзувининг оддийлиги демаса, айтарли бари саводли битилган.

Туркологияда туркий тиллар тарихида яратилган расмий ҳужжатларнинг илмий нашрлари, таржималари яратилди, уларнинг муайян бўлаги тарихий-филологик жиҳатдан тадқиқ этилган. Лекин, ҳужжатларни ўқиш ва уларнинг талқини, тадқиқи бўйича қилинадиган ишлар анчагина. Хусусан, эски туркий ҳужжатларни қайта ўқиб, туркологиядаги янги қарашлар, талқинлар билан бойитиб, матнларнинг тўла илмий нашрини яратишнинг вақти етди. Шунингдек, расмий ҳужжатларнинг тил ва услубий хусусиятлари, уларнинг давлатчилик тарихидаги, иқтисодий-сиёсий, маданий, ҳуқуқий

муносабатлар тарихидаги ўрни сингари масалалар очиклигича турибди. Ана шулардан келиб чиққан ҳолда, ушбу тадқиқотимизда куйидаги масалаларга эътибор қаратилмоқда:

- Илк ўрта асрлардан қолган туркий васиқаларни текстологик жиҳатдан ўрганиш;
 - Хужжатларнинг филологик талқини;
 - Васиқаларнинг ўзига, ҳос тил хусусиятларини ёритиб бериш;
 - Ёзув ва товуш муносабатлари, матнларнинг фонетик-фонологик интерпретацияси;
 - Матн стилистикаси;
 - Васиқаларда кечган стереотип бирликлар ва уларнинг матндаги функционал хусусиятлари;
 - Матнларнинг ўқилиши ва семантик интерпретация масалалари.
- Матн талқини бўйича туркологияда юзага келган қарашлар ва уларга илмий муносабат.

Ушбу монография ўтган йилларда яратилган учта китобимизнинг (*Содиқов Қ., Омонов Қ. Туркий хужжатчиликнинг тарихий илдизлари. Тошкент, 2012; Содиқов Қ. Олтин Ўрда ва Темурийлар даврида яратилган туркий ёрликлар: тарихий-филологик талқин. Тошкент, 2013; Содиқов Қ. Туркий хужжатчилик тарихидан. Тошкент, 2014*) давомида туради.

Ушбу китобда бурунги ишларимизда эътибордан четда қолган, тадқиқ этилмаган масалалар ёритилмоқда. Шунингдек, Турфондан топилган васиқаларнинг бир гуруҳини транскрипцияси, шарҳи ва мазмуни билан биргаликда бурунги монографияларимизга киритган эдик. Ушбу китобда эса унга қирмай қолган васиқалар матни изоҳлари билан келтирилмақда.

Хужжатларнинг илмий транскрипциясини яратишда уларнинг интернет сайтларига жойлаштирилган фотонусхалари, илмий асарларга илова қилинган фото ва факсимиль нашрларига таянилди.

Ўзма манбалардан олинган ўрнакларни транскрипцияда бериш йўли

Туркий ўзма манбалардан олинган ўрнаклар латин алифбоси асосидаги транскрипцияда берилди. Матнларни транскрипцияга ўтиришда унлилар учун *a, ā, e, ĩ, i, o, ö, u, ü* ҳарфларидан фойдаланилди.

Ундошлар учун туркшуносликда қабул қилинган *b, p, d, t, q, k, ğ, g, x, z, ž, s, č, š, y, l, m, n, ŋ, r* ҳарфларини қўладик. Бу сирадаги *ğ* – ҳозирги ўзбек имлосидаги [ɣ], *č* – [tʃ], *š* – [ʃ], *ŋ* эса сонор [ŋɛ] товушини билдиради. Шунингдек, [v] фонемасининг икки хил варианты транскрипцияда айри-айри ҳарфларда келтирилди: туркий сўзлардаги варианты учун – *w*; ўзлашган сўзларда қўлланиладиган варианты учун эса *v* ҳарфи олинди.

Қадимги туркий битигларда сўз боши ва биринчи бўғинда келадиган олд қатор, “ингичка”, кенг, лабланмаган [ɑ] унлиси кейинчалик “ёпиқ” [e] га ўзгара бошлади: *el, erdi, kergäk* сингари.

Биз ўрганаётган туркий хужжатларнинг кўпи уйғур хатида. Уйғур ёзувидаги матнни ўқишнинг эса ўзига яраша қийинчилиги бор. Сабаби, алифбодаги ҳарфларнинг катта бир гуруҳи полифоник хусусиятга эга бўлиб, [k]–[g], [b]–[p], [t]–[d], кўпинча [q]–[ğ]–[x], [s]–[z], [ʃ]–[š] товушлари ёзувда фарқланмайди, бир хил белги билан ифодаланади. Бу эса матнни ўқиш, сўзлар талаффузини аниқлашда кишини

чалғитади. Бундай ҳолатларда уларнинг кўк турк, араб ёзувларидаги манбаларда қандай келишига таянган маъқул.

Ўрнакларда учраган жуфт сўзлар чизикча билан ёзилди: *yer-sulari* сингари.

Ўрнакларда сўз маъносини очиқлаш учун киритилган кўшимча сўзлар кавсга олинди.

Эски матнларни ўқишда гап чегараларини аниқлаб олиш ҳам қийин масала. Чунки қўлёзмада тиниш белгилари ишлатилмаган. Шунинг учун ҳам бу соҳада мавжуд нашрларда бирхиллик йўқ. Таъкидлаш керакки, классик матнлардаги гап чегарасини аниқлашда бош ўлчов – мантиқ, фикр бутунлиги ва унинг синтактик жиҳатдан шаклланганлигидир. Ана шу жиҳатларни кўзда тутган ҳолда, матнда гап чегараларини белгилаб чиқдик ва ҳозирги имлодаги сингари тиниш белгиларини қўладик.

Ўрнак учун келтирилган гап, унинг таркибидаги атоқли отлар – киши отлари, жой номлари катта ҳарф билан берилди.

БИРИНЧИ БЎЛИМ. ХУЖЖАТШУНОСЛИК

Эътибор қаратилаётган масалалар:

Хужжатшунослик билимининг юзага келиши ва такомил масаласи.

Васиқаларда қўлланган хужжатчилик атамалари.

Илк ўрта асрларда яратилган васиқаларнинг хозирги сақланганлик ҳолати.

Матн кўрки ва безаклари.

Васиқаларда ишлатилган хат турлари ва илк ўрта асрларда саводхонлик масаласи.

Хужжатшунослик билимининг юзага келиши ва такомил

Қадимги туркий тилда “билим; билим соҳаси; назария”ни *bilig* аталган. Фан соҳаси *bilig* сўзи билан қўшиб айтилган: *et-öz bilig* – вужудни англаш билими; *bilgä bilig* – донолик билими, донишмандлик; *könül bilig* – будда фалсафасига кўра, ҳис этиш, англаш; *köz bilig* – будда фалсафасига кўра, кўз билан кўриб, ҳис этиш, англаш; *til bilig* – дин. саккиз турли билимнинг бири (= санскр. *jihva-vijnāna*); *tuymaq bilig* – дин. етуклик, тугаллик, комиллик (= санскр. *bodhi*) сингари.

Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асарида: *Ayittı elig tekmä türlüg bilig* (Элиг (Оймўлдига) турли-туман билимлар соҳасидан савол берди) деган жумла бор (QBN.28b,11). Бу жумладаги *bilig* “билим соҳаси”ни, “турлари”ни англатади.

Ёзма манбаларда *bilig* сўзи “китоб; асар” маъносида ҳам келади. “Қутадғу билиг” асарининг оғидаги *bilig* айни маънодадир: “*Qutadğu bilig*” – “Қутадғу турки асар; бахтга элтувчи китоб” ёки “Саодат билими” дегани. Шунинг учун муаллиф ўз асарини бир ўринда “*Qutadğu kitabı*” деб ҳам атаган.

Муҳими, илк ўрта асрларда ҳужжатшунослик ҳам билим соҳаси сифатида шаклланди. Ҳужжатшунослик билимлари бирийўла эмас, жамиятнинг узоқ асрли тараққиёти, олди-берди муносабатлари, ижтимоий алоқалар расмий тус олиб, кишилар ўртасида ҳуқуқий муносабатлар ўрнатила бошлаганида ҳужжатшунослик билими ҳам юзага кела бошлади. Ҳужжатчилик билимининг юзага келиши давлатчилик тарихи билан боғлиқ.

Илк ўрта асрларнинг ёзма ёдгорликларида ҳужжатнинг сиёҳидан тортиб турларигача – ҳаммасининг ўз атамаси бор. Ёзма адабий тилдаги ушбу ҳодиса ўша чоғлардаёқ ҳужжатчилик билимлари юзага келиб, ўзининг такомил босқичига эришиб улгурганидан далолат беради.

Туркий ҳужжатчилик атамаларининг энг эскиларидан бири *söz* дир. Расмий мулоқотда *söz* “ҳуқумдорнинг буйруғи, элга қарата айтган сўзи”ни англатган. Ёзув юзага келмасдан анча бурун, ўзаро расмий муомаладан бошлаб юрт эгасининг элга мурожаати ҳам, жамоа орасидаги ўзаро келишув муносабатлари ҳам *söz* дан бошланган. Ҳуқумдор қўл остидаги кишиларга, элга ўз сўзини, буйруғини айтган. Ёзма ҳужжатчилик юзага келгандан кейин ҳам *söz* калимаси расмий битигларда айни вазифада ишлатила бошлади. Жумладан, илк ва ўрта асрларда яратилган ёрликларнинг унвонларида *sözüm* калимаси қўлланган. У “бу менинг фармоним, ёрлиғим” деган маънони англатади.

Кишилар ўртасидаги оғзаки келишув ҳам *söz* дейилган. Икки ҳуқумдор орасидаги келишув *'ahd sözi* аталган.

Сўзлашувда, яъни оғзаки мулоқотда сўзловчи кўзда тутилганда *sözladi* дейилади. Бу маънони *aydi, tedi* феъллари ҳам ифодалайди. Тингловчига кўра эса *tiñladi, esitti* дейилади. *Sözlä-* феъли биргалик нисбатда келганида “ўзаро келишув” маъносини билдирган. Масалан, ҳужжатларда *inča sözlästimiz* деган бирикма ишлатилади, бу “(баҳосини) шундай келишдик” англамидадир.

Sözlä-, te-, ay- феъллари сўзлашувни, яъни оғзаки мулоқотни англатган бўлса, расмий ёзма услубни *biti-* ёки *yaz-* феъллари ифода этади: хат битувчи кўзда тутилганда *bitidi* ёки *yazdi*, адресат кўзда тутилганда *oqidi* дейилади. Расмий ҳужжатларнинг кўпи *bitidim, bitidimiz* феъллари билан тугайди.

biti – хатни, ҳужжатни ёки китобни “битмак” дегани;

ayitip biti – ҳужжатни унга айтиб [яъни унинг айтганлари бўйича] битмак, сўраб битмак; *ayitip bitidim* – унинг айтганлари бўйича сўраб ёздим; *inçkâ ayitip biti* – унинг айтганлари бўйича сўзма-сўз сўраб битмак; *inçkâ ayitip bitidim* – унинг айтганлари бўйича сўзма-сўз сўраб битдим.

Кишилар ўртасидаги ёзма расмий келишув *bitim* дейилган. У *biti-* (“битмак”) феълидан ясалган. *Bitim* кишилар ёки жамоалар ўртасидаги ёзма келишувнинг, унинг ҳуқуқийлигини таъминлайдиган ҳужжат турининг энг эскисидир.

Biti- феълидан *bitig* сўзи ҳам ясалган (<*biti+g*). *Bitig* нинг илкин маъноси “ёзув”; бундан “ҳужжат”, “мактуб”, “китоб” сингари маънолари урчиган. Ўтмишда ҳар қандай ёзма ҳужжат *bitig* дейилган. Бу сўздан бошқа атамалар ҳам ясалган: *bitig-belgü* – давлат тузуги; низоми; *baş bitig* – бош, асосий ҳужжат; *bitig üşik* – ёзув, хат; *boş bitig* – эрк ҳужжати; кулга эркинлик ҳуқуқини берувчи ҳужжат; *boş idmiş bitig* – эркинлик берувчи ҳужжат; *könli aytu bitig* – кўнгил сўровчи мактуб; *yantut bitig* – жавоб хати; *biçgas bitig* – қасам битими; *qumaru bitig* – насихатнома; *saqurt bitig* – аралаш сўзлар луғати; *toñqul bitig* – эълон қилинган асар; *bitigtaş* – битигтош; *bitig-belgü* – давлат тузуги; низоми; *bitig salām* – салом хат; мактуб; *bitig üşik* – ёзув, хат, сингари.

Bitig сўзи ўзи боғланган феъллар билан қуйидаги маъноларни англатади: *bitig berdi* – ҳужжат берди; *bitig bitidi* – хат ёзди; *bitig bitişdi* – хат ёзишди; *bitig bitildi* – китоб ёзилди; *bitig bititti* – хат ёздирди; *bitig köçürdi* – бир нусхадан бошқасига кўчирди; *bitig бүрүлди* – мактуб, хат бураб букланди; *bitig yudti* – хатни қириб ўчирди; *bitig yuldi* – китобни кўчириб ёзди; *bitig түрүлди* – хат ўралди.

Хат битувчи *bitig bititgüci* дейилган.

Biti- феълига *-gü* аффикси кўшилса, *bitigü* (яъни сиёҳдон) бўлади.

Кишилар орасидаги ўзаро расмий муносабатларни англатган энг эски сўзлардан яна бири *keñäs* дир. *Keñäs* сўзи бошлаб жамоа орасидаги ўзаро оғзаки келишувни билдирган. *Keñäs* нинг илкин маъноси “фикрда бир тўхтамак келиш; сўзда ўзаро келишув” дир. Қадимги туркларнинг кенгашни таърифловчи шундай мақоли ҳам бўлган: *Keñäšlig bilig üdräšür, keñäšsiz bilig opräšür*. – “*Маслаҳатли иш борган сари яхшиланиб боради, бемаслаҳат қилинган иш борган сари бузилишига юз тутади*”.

Хужжатчилик атамалари сирасида *yarliq* нинг келиб чиқиши ҳам жуда эски; харқалай, у *čar~yar* (яъни “чорлов”) ўзагидан ясалган кўринади. Бу сўз бошлаб, “тангрининг буйруғи; ёрлиғи; марҳамати”ни билдирган: битигларда *täŋri yarliqadī* дейди, бу “тангри ёрлақади, марҳамат килди” дегани. Ёки ўзгаларга эзу тилак тиланганда, *täŋri yarliqasu* дейилган; бундан “худо ёрлақасин”, “худо буюрган бўлсин” эзгу нияти англашилади. Кул тигин ва Билга хокон битигларида Билга хоконнинг ўз ўтмишини хикоя қила туриб: *Täŋri yarliqaduŋin üčün, özüm-qutum bar üčün qağap olurtum* деган сўзлари бор (Содиқов 2009,32). Бунинг маъниси: “Тангри ёрликагани учун, куч-қудратим бор учун хокон бўлдим” дегани. Кейинчалик бу атаманинг ишлатилиш доираси кенгайиб, “хукумдор буйруғи, фармони”ни ҳам англата бошлаган. *Yarliq* сўзи хукумдор буйруғига нисбатан ишлатилганда, *yarliqa-* (<*yar+liq+a*) феъли кўшиб айтилган: қадимги туркий битигларда *xan yarliq yarliqadī* дейди, бу “хон ёрлиқ берди; буюрди” дегани.

Ўрта асрларда юрт эгасининг ёзма буйруғи, фармони, шунингдек, амирлар, нуфузли кишиларга амал, унвон, ер, мол-мулк ва турли имтиёз берилганлиги тўғрисидаги расмий хужжат *yarliq~yarliq* аталган. Маҳмуд Кошғарийнинг ёзишича, *yarliq* – хоконнинг хати, фармони (чигилча) (МК.238b);

Айрим манбаларда, хусусан, “Ўғузхокон” достонида бу атама *jarliq~jarluq* кўринишида кўлланган.

Yarliqa феъли ҳуқумдорга тегишли бўлса, “марҳамат кўрсатди” маъносида ҳам келади.

Битигларда хон буюрганда *yarliqadi* ёки *yarliq yarliqadi* дейди, бу “хон буюрди; буйруқ берди; ёрлиқ берди” дегани. Аксинча, фуқаро ёки кичик даражадаги киши хонга мурожаат қилганда, *ötündi* дейди, бу “хондан ўтинди; ялинди; илтимос қилди” дегани бўлади. *Ötündi* сўзига -g қўшимчасини қўшиб, *ötüg* сўзи ясалган. *Ötüg* ёки *ötüg bitig* “илтимоснома; ариза” дегани. Баъзан *ötüg ötündi* ҳам дейди; бу “арз қилди” бўлади; *ötüg bitidi* бўлса “ариза ёзди” англашилади.

Хужжатларда кечган *tamğa* – тамға, муҳр; расмий хужжатларга қўйилувчи белги. Маҳмуд Кошғарийнинг ёзишича, шоҳ ва бошқаларнинг тамғаси, муҳри (МК.107а).

Ёрлиқларда “муҳр-тамға”ни *al tamğa* дейди. Бу бирикмадаги: *al* – “қизил”, *tamğa* – “муҳр” маъносини билдиради; *al tamğaliq yarliq* – ол тамғали ёрлиқ.

altun tamğa – олтин тамға; хоннинг тамғаси, муҳри; *kümüš tamğa* – кумуш тамға; тамғанинг бир тури, вазирнинг тамғаси.

муҳрдор, муҳр босувчини *tamğaci* дейилган.

tamğaliğ – тамға урилган, муҳрланган дегани. Тарих китобларида: *tamğaliğ yarliğı tegdi* дейди. Бу жумла “тамға урилган ёрлиғи тегди” деган маънодадир.

tamğa qaq – тамға урдирмоқ, тамға бостирмоқ.

tamğala – тамғаламоқ, тамға урмоқ. Маҳмуд Кошғарийда шундай ўрнак бор: *ol bitig tamğaladi* – у хатга, китобга хон тамғасини урди (МК.300а).

ötüg – ариза; илтимоснома; *ötün-*, *ötünç* сўзлари ҳам айни ўзакдан. Бундан ясалган *ötüg bitig* – ўтинч битиги; илтимоснома, ариза; *ötüg saw* – сўров, илтижо.

Хат битувчи, котибни *bitigçi*, *bitkäci*, *ilimğa*, *baxši* деганлар.

Baqši-baxši сўзи қадимги турк будда, моний диний жамоалари даврасида “устоз, мураббий” маъносида ишлатилар эди. Замонасининг хат-саводли, ўқимишли кишиларига нисбатан қўлланган бу сўз кейинчалик туркий тилда ва уйғур хатида битувчи котибларнинг номида сақланиб қолди.

Масалан, ўрта асрларда уйғур хатида битувчи котиблар отига *baxšī* сўзи қўшиб айтилган: *Zaynu-l-Abidin baxšī*, 'Abdu-l-razzāq *baxšī* сингари.

Маҳмуд Кошғарийнинг ёзишича, *ilimğa* – шох мактубларини турк хати билан ёзувчи котибдир (МК.42а). Бу атама “Қутағу билиг”да *bitigçi ilimğa* шаклида ишлатилган: *Ögdülmiş eligkä bitigçi ilimğa nekü-teg kerakin ayur.* – Ўғдулмиш элигга хат ёзувчи котиб қандай (бўлуви) кераклигини айтади (QBN.100a,14); *Beglārgā bitigçi ilimğa nekü-teg kerakin ayur.* – Бегларга битигчи-илимга [яъни беглар хизматидаги котиблар] қандай бўлмоғи кераклигини айтади (QBN.9,10).

Васиқаларда қўлланган ҳужжатчилик атамалари

باقشي *baqšī* ~ باخشى *baxšī* – аслида “устоз, мураббий” маъносини англатган; унвон ҳам бўлиб келади; котибни ҳам шундай аташган:

“устоз, мураббий” маъносида: *Men, Titsu yemā baxšimqa kōni tarīntadīn ketāyin tesār-men bu bitigtāki qīnqa tegir-men.* – Мен, Титсу ҳам устозимга чин хизмат қилмай, кетаман десам, бу ҳужжатда белгиланган жазога тортилишга розиман (№ 1.18v–20v); унвонни билдиради: *Ara Temür sözüm Turī b(a)qšīqa.* – Ара Темур сўзим Турби бахшига (№ 10.1).

Кейинчалик хат битувчи котибларни ҳам *baqšī*–*baxšī* аташган. Ўрта асрларда, хусусан, Темурийлар замонида эски уйғур хатида битувчи котиблар *baxšī* дейилган. Бу сўз ҳозирги ўзбек тилида ҳам бор: халқ ижодида “достон айтувчи, достончи”ни англатади. Айрим ўзбек шеваларида фолбинни ҳам *baxšī* аталади.

بىتىغ *bitig* – “ёзув, хат; китоб; ҳужжат” маъноларида келади:

Масалан, “ҳужжат” маъносида: *Men, Muṅsuз Qa(y)a Turmīs Temürkā bitig berür-men.* – Мен, Мунгсуз Қая Турмиш Темурга ҳужжат берурман (№ 6.1–2); *Men, Titsu bitig qilmış kün üzā y(i)g(i)rmi s(a)tür kümüş tügāl aldīm.* – Мен, Титсу ҳужжат тузилган кунни йигирма сатир кумушни тугал олдим (№ 3.7–8).

baş bitig – бош, асосий хужжат: *Çin üçün Tinazâdin satgîn almîş baş bitigin berip.* – Асл (хужжат бұлгани) учун Тингазадан сотиб олинган бош хужжатни бериб (№ 6.5–6).

çin baş bitig – чин бош хужжат; асл хужжат (№ 10.13).

bek bitig – мустахкам, ишончли хужжат: *Anîn taplaşip, b(e)k bitig qıldımız.* – Шунга келишиб, ишончли хужжатни туздик (№ 5.15).

ög bitig – асл хужжат (№ 8.7).

idîş bitig – тўлов хужжати, тўлов коғози; квитанция (№ 10.12).

nişan – нишон, белги, тамга: *Bu nişan men, Muñsuz Q(a)уаңиң-ol.* – Бу нишон мен, Мунгсуз Қаяникидир (№ 6.13).

saw – сўз; даъво, талаб: *sawları yorımasun* – сўзлари ўтмасин, даъвоси инобатга олинмасин (№ 1.9).

söz – сўз, гап; ёрлиқ, фармон; хужжат; битим, келишув; даъво, талаб:

“ёрлиқ, фармон” маъносида: *Ara Temür sözüм Turî b(a)qşıqa.* – Ара Темур сўзим Турби бахшига (№ 10.1);

“битим, келишув” маъносида: *Bu sözkâ Qora Qıdar tanıuq.* – Бу сўзга Қура Қидар гувоҳ (№ 6.11);

“даъво, талаб” маъносида: *Çamlasarlar, sözlärimiz yorımasun.* – Даъво қилсалар, сўзларимиз ўтмасин (№ 6.10–11).

tanıuq – гувоҳ: *Tanıuq – Nom Qulî, tanıuq – Köküс Qaya.* – Гувоҳ – нум Қули, гувоҳ – Күкүс Қая (№ 4.16–17).

tamğa – тамга, белги: *Bu tamğa biz ikägüñиң-ol.* – Бу тамга биз, иккимизникидир (№ 1.18v).

yasa – яса, давлатнинг бош қонуни: *Apat bir-ök ilgäli-tartğali saqınsar, sawları yorımasun. Yasadaqî qıñqa tegsünlär.* – Агар бирор кимса тортиб олишни хаёл қилса, сўзлари ўтмасин. Давлат қонундаги жазога тортилсинлар (№ 1.8–10).

Илк ўрта асрларда яратилган васиқаларнинг ҳозирги сақланганлик ҳолати

Илк ўрта асрларда яратилган туркий васиқалар ўтган юзйилликнинг бошларида Шарқий Туркистоннинг турли ўлкаларига уюштирилган илмий экспедициялар чоғида қўлга киритилган бўлиб, ҳозирда дунёнинг йирик қўлёзма фондларида сақланмоқда. Йирик коллекциялар Берлиндаги Бранденбург Академиясининг қўлёзмалар фондида, Россия ФА Шарқ қўлёзмалари институтида, Урумчидаги Тарих музейида жамланган.

Расмий ҳужжатларнинг ҳозирги кездеги сақланганлик даражаси ҳар хил: баъзилари, қоғозининг уринганлиги демаса, нисбатан яхши турибди. Айрим битиглар ниҳоятда пароканда, қоғози титилиб кетган, матннинг бир парчасигина сақланган, холос.

Матнларнинг ранги бир хил эмас: куюк сиёҳ билан тиник ёзилганлари ҳам кўп, орада сиёҳи намиқиб, ўчиб кетганлари ҳам бор. Лекин, бир жиҳатига тан бермак керак, кўпининг сиёҳи хали хануз тиниқлигича турибди.

Айни чоғда айрим ҳужжатларнинг оригинали йўқолган. Муҳими шундаки, битигларни топиб келтирган ёки илк бор ўрганиб, нашр эттирган олимлар ўша оригинал нусхалардан фойдаланганлар. Лекин орада нима бўлгани номаълум, айрим ҳужжатларнинг ўзи йўқ. Яхшики, улар ўша чоғда суратга олиб қолинган экан. Ҳозир ўша суратга олинган нусхаларигина қолган, холос. Ушбу фотонусхалар ҳам Россия ФА Шарқ қўлёзмалари институтида бошқа қўлёзмалар орасида сақланмоқда.

Матн кўрки ва бадий безаклари

Васиқаларда ортиқча безаклар йўқ. Матн бир текис, чиройли хат билан тартибли ёзилган бўлса, ютуғи шунда.

Васиқаларни баъзан саводли, олди-берди қилиб юрган мансабдор кишиларнинг ўзлари битган. Кўпинча бу юмуш билан бахши (ўтмишда котибни шундай аташган) ёки идора ходими (нотариус) шуғулланар эди. Васиқаларнинг хат услубида ҳам бу нарса сезилиб туради: олди-берди қилиб турган кимсалар битган васиқаларнинг хат услуби оддий, баъзан қаторларида изчиллик йўқ, шошиб ёзилгани билиниб туради. Котиблар ёки идора ходими битган васиқалар эса тартибли, айримларининг хати чиройли, инжудай тизилиб туради.

Матндан ташқари, хужжатларга мухр-тамғалар ёки кишиларнинг ўз тамғалари ёки белгилари қўйиб кетилган. Матнда булар *tamğa*, *nişan* ёки *belgü* деб аталган.

Тамға ва нишонларнинг қўйилиш тартиби бор. Кишиларга тегишли тамға ёки белги-нишон, одатда, васиқа охирида қўйилган. Матнда унинг кимга тегишли эканлиги таъкидлаб ҳам қўйилади.

Давлат идораси ёки расмий кишиларга тегишли мухр-тамғаларнинг қўйилиш тартиби бироз фарқли. Бунда васиқа ёзиб бўлингач, бир бетли бўлса, кўпинча, матннинг учта жойига: биринчи қаторнинг бошланишига, матннинг ўртасига ва сўнгги қаторнинг охирига тамға босилган. Матн қоғознинг терс бетига ўтган бўлса, у ерда ҳам сўнгги қаторга тамға урилган. Баъзи хужжатларда матннинг бир нечта жойига мухр-тамға уриб чиқилган.

Кишиларнинг шахсий белгилари беш қиррали, олти қиррали, саккиз қиррали юлдуз, шунингдек, турли чизиқлар, геометрик шакллар кўринишида бўлиши мумкин. Улар ихтиёрий танланган бўлиб, қондасини бир тизимга солиш қийин. Бундай белгилар, одатда, кичикроқ нарсаларнинг олди-бердиси учун тузилган васиқаларда учрайди. Нима бўлганда ҳам, улар юридик кучга эга эди.

Мухр-тамғалар эса тўрт бурчакли, доирасимон, бодомсимон, саккиз бурчакли, яримойсимон ишланган бўлиб, ичига ўзига

хос услубда ёзув битилган. Мухр-тамгалар йирик олди-берди хужжагларида ишлатилар эди.

Хат тури ва илк ўрта асрларда саводхонлик масаласи

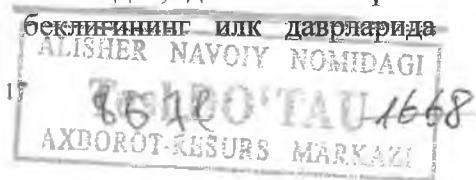
Расмий хужжатларни, васиқаларни олди-берди қилиб турган кимсалар битадими, махсус бахшилар ёки идора ходими битадими, бундан қатъи назар, саводхонликка алоҳида урғу берилган. Афтидан, кўлидан келмаган кишилар бу ишга уннамаган чоғи. Хати оддий ёки бир оз кўримсиз бўлиши мумкиндир, лекин матннинг имлоси, хатосиз, ёзма адабий тил ўлчовлари доирасида бўлишига эътибор берилган. Шунинг билан бирга, хужжатчиликда расмий матнлар учун ишлаб чиқилган стилистик ўлчов ва қолипларга амал қилиниши керак эди.

Васиқалар илк ўрта асрларнинг туркий ёзма адабий тилида, ёзма адабий тилнинг расмий услубида битилган.

Фанда маълум бўлган хужжатларнинг тил ва услубий хусусиятлари илк ўрта асрларда турк жамиятида хужжатчилик ишлари ҳамда ҳуқуқий саводхонлик юқори даражада эканидан далолат беради.

Васиқалар учун, уйғур ёзувининг уч хил услуби танланган. Булар фанда *яримквadrat (полуквadratное), яримкурсивли (полукурсивное)* ва *курсивли (курсивное) хат тури* деб юритилади (*қаралсин: УДД,13*). Ёзув услубларининг генезиси тўғрисидаги қарашлар ҳам қизикарли. Бунга кўра, ёзувнинг биринчи тури Кўчу беклигининг илк даврларида яратилган хужжатларда ишлатилган (X–XI юзйилликлар), учинчи хили мўғуллар салтанати даврига хос (XIII–XIV юзйилликлар), иккинчиси эса ўтиш босқичига тегишли эканлиги таъкидланади (*ўша жойда*).

Уч турга бўлинганлиги тўғри, бироқ курсивли (яъни югурик) хат турининг кейинчалик келиб чиққан, дейилиши бир оз мулоҳазали. Сабаби, Кўчу беклигининг илк даврларида

яратилган деб чамаланаётган васиқаларнинг кўпи югурик хат туридир. Англашиладики, илк босқичларда яримквadrat кўринишли хат тури билан бир қаторда, курсивли хатдан ҳам кенг фойдаланилган. Ёзувнинг яримквadrat услуби ҳам, курсивли услуби ҳам айтарли бир пайтда шаклланган. Қандай хат турининг танланиши кўпроқ котибнинг маҳорати ва ҳужжатнинг нечоғлиқ муҳимлигига боғлиқ эди. Ёзув техникасининг қийин-ўнғайлигига қараб, кейинчалик курсивли ёзув оммалашиб кетган.

Бунинг бошқа бир мисоли: Тўхтамишхоннинг поляк қироли Яғайлига йўллаган ёрлиғи билан Темур Қутлуғ ёрлиғи бир маданий муҳитда, Олтин Ўрдада яратилган; иккови ҳам ҳужжатчиликнинг классик намуналари саналади, лекин ҳар иккисининг хат услуби бошқа-бошқа. Демак, хат услублари ва унинг танланиши масаласида сўз юритилганда шу нарсалар ҳам инобатга олинмоғи керак.

Ёзув турларининг характерли белгилари қуйидагича:

Биринчиси ва энг оммалашгани ёзувнинг *югурик* (яъни *курсивли хат*) туридир. Бу хатдаги айрим матнлар ниҳоятда чиройли, ҳарфлари майда ва текис. Югурик хатда оддий қилиб битилган васиқалар ҳам кўп. Бу услуб ҳамманинг кўли келадиган хат тури эди. Одатда, бу хат тури, учли йўнилган қамиш қаламда битилган.

Айрим васиқалар ёзувнинг *классик китобий услубида* (*яримквadrat / полуквadratное*) бўлиб, лекин уларнинг сони оз.

Ҳужжатчиликда кенг ёйилган яна бир *хат услуби классик китобий услуб билан оддий югурик хатнинг бирикувидан келиб чиққан* (*яримкурсивли / полукурсивное*). Бундай хат учи тўмтоқ йўнилган қамиш қаламда битилиб, ҳарфларнинг ёзилиш усулида бу нарса яққол кўриниб туради.

ИККИНЧИ БЎЛИМ. МАТН ЛИНГВИСТИКАСИ

Эътибор қаратилаётган масалалар:

Илк ўрта асрларнинг васиқаларида ҳарф ва товуш муносабатлари.

Илк ўрта асрлардан қолган васиқалар тилининг фонетик трансформацияси.

Товушлар уйғунлиги ва унинг матнда акс этиш усуллари.

Матнлар тилининг морфологик интерпретацияси.

Васиқалар тилининг синтактик интерпретацияси.

Матнда гапларнинг чегарасини аниқлаб олиш масаласи.

Гапларнинг мазмунига кўра турлари ва структураси.

ВАСИҚАЛАР ТИЛИНИНГ ФОНЕТИК ТРАНСФОРМАЦИЯСИ

Уйғур алифбосидаги ҳарфлар полифоник хусусиятга эга: муайян ҳарф бир қанча товушни ифодалаш учун ишлатилган. Шунинг учун ҳам уйғур ёзувли матнларни транскрипцияга ўгиришнинг ўзига яраша қийинчилиги бор.

Кузатувларга қараганда, илк ўрта асрларда яратилган ёдгорликлар, хусусан, васиқалар тилида тўққизга унли фонема ишлатилган. Булар: [a], [ā], [e], [i], [ī], [o], [ō], [u], [ū].

Бу унлилар алифбодаги учта ҳарф – *alif*, *vāv* ва *ū* билан ифода этилган. Шунга қарамай, уйғур ёзувида туркий тилнинг унлилар тизимидаги мураккаб, ўзига хос хусусиятларни бериш имкониятлари мавжуд эди. Мухим белгиси, йўғон ва ингичка унлиларнинг ёзувда фарқланишидир. Масалан, сўз бошида йўғон, орқа қатор [a-] ни ифодалаш учун *alif* қўшалок ҳолда (▲), аксинча, ингичка, олд қатор [ā- (~e)] эса битта *alif* билан (●) ёзилган. Ёки *vāv* ҳарфи барча лаб унлиларини ифодалашга хизмат қилган. Бунда сўз боши ва биринчи бўғинда келувчи ингичка, лабланган [ū] – [ō] унлиларини ифодалаш учун *vāv* га *ū* ҳарфи улаб кетилган: ~~كۈيۈن~~ *ūcūn*, ~~كۈيۈ~~ *kūc* сўзларидаги

сингари. Йўғон [u] ва [o] унлилари эса бир *vāv* билан ёзилган: *ud*, *otuz*, *qutluğ* сўзларидаги сингари.

Бунинг сингари имло хусусиятлари сўзнинг ингичка ёки йўғон ўзакли эканлигини билдириб туради. Бу имло хусусиятлари илк ўрта асрларнинг туркий ёдгорликларида қатъий амал қилади (Биз тадқиқ этаётган васиқалар ҳам ана шу доирада туради). Бироқ, ўрта асрларга келиб, хусусан, XV юзйилликда Ўрта Осиё ўлкаларида яратилган битигларда бунга кўпда амал қилинмай қўйди: йўғон унлилар ҳам, ингичкалари ҳам бир хил ёзиладиган бўлди.

Маҳмуд Кошғарий туркий тилдаги орқа қатор, йўғон [a] ни ифодалаш учун араб тилшунослигидаги *išbā'* (яъни “йўғон”), олд қатор [ā~e] учун эса – *išmām* (яъни “ингичка”) атамасини қўлланган. Жумладан, *at* сўзидаги *alif* ҳарфини икки хил талаффуз қилиш мумкин: агар уни йўғон унли сифатида талаффуз қилинса, “от (ҳайвон)” тушунилади, агар уни ингичка ўқилса, “эт, гўшт” бўлади. Ушбу фонетик ҳолат луғатда шундай берилган: *at* – от; йўғон ўқиладиган *alif* билан (*bi 'išbā' i-l-alifi*) (МК.15а); *et* – ингичка ўқиладиган *alif* билан (*bi 'išmāmi-l-alifi*); эт, гўшт (МК.15а). Яна мисол: *ew* – уй; ингичка *alif* (яъни [e]) билан (*bi 'išmāmi-l-alifi*) (МК.27а).

Унлининг йўғонлигини билдирадиган *išbā'* атамаси билан изоҳланган сўзларга яна мисол: *Uč* – йўғон *alif* билан (*bi 'išbā' i-l-alifi*); машҳур бир шаҳарнинг оти (МК.15б); *to* – йўғон унли (яъни [o]) билан (*bi-l- 'išbā' i*), ундан тайёрланадиган овқатнинг оти (МК.268а).

Ёки *vāv* ҳарфи туркий матнларда тўрт хил унлини англатади [o]–[ō] ёки [u]–[ū]. У ингичка унлиларни англатганда, муаллиф уларга нисбатан *išmām* атамасини қўллаган. Луғатда берилишига мисол: *öt* – девор ва тахтадаги ёрик; *vāv* ингичка талаффуз қилинади (*bišammati-l-vāvi*) (МК.17б); *öd* – вақт, замон; *vāv* ҳарфи ингичка ўқилади (*bišammati-l-vāvi*) (МК.17б).

Матнларда **1** ҳарфи [d] ундошини, шунинг билан бирга, [t] ни, ўрни билан, тишора [ð] ҳам ифода этади. Масалан, матнда *bitig* сўзи <-t> билан эмас, <-d> билан **بیتغ** деб ёзилган. Биз буни *bidig* эмас, сўзнинг талаффузига мос ҳолда *bitig* деб ўқиймиз. Ёки матнда **بیتغ** яъни *bididim* ёзилган. Бу сўздаги биринчи <-d> ни [t], иккинчисини эса [d] сифатида *bitidim* деб ўқиймиз, маъноси “битдим, ёздим” бўлади.

Ёзувда **ب** ҳарфи эса [t] ундошини, шунинг билан бирга, [d] ни ҳам ифода этади.

Алифбодаги **ب** ҳарфи жарангли [b] ва жарангсиз [p] ундошларини билдиради. Араб ёзувли туркий матнларда ҳам шундай: **ب** *bā* ҳарфи ҳар икковининг ўрнида ишлатилган. Айрим ҳоллардагина [p] ни фарқлаш учун уч нуктали **پ** дан фойдаланилган.

Бу борада кўк турк ёзувидаги матнни ўқиш анча қулай: ушбу алифбода уларнинг ҳар бири учун айри-айри ҳарф бор: **ا** ва **د** ҳарфлари жарангли [b~b] ни, **1** эса жарангсиз [p] ни англатади.

Араб ёзувли матнларда [b] ва [p] нинг *bā* ҳарфи билан берилгани, айрим сўзлар ва кўшимчаларнинг тарихий талаффузини тиклашда ҳатто мутахассисларни ҳам чалғитиб қўймоқда. Масалан, Алишер Навоий асарларининг ҳозирги нашрларида феълларнинг равишдош шакллари [b] билан берилаётгир. Аслида илк ва ўрта асрларнинг туркий ёдгорликлари тилида равишдошларда жарангсизлашиш кучли бўлиб, ҳозирги ўзбек адабий тилидаги -b (-ib, -ib) аффиксли равишдошлар ўтмишда -p (-ip, -ip / -up, -up) фонетик вариантыда талаффуз қилинган. Буни кўк турк ёзувли битиглар тилида ҳам ёрқин кузатиш мумкин. Шунга кўра, уйғур ва араб ёзувли туркий ёдгорликларни транскрипцияга ўтирганда равишдошларни *bilip, kelip, aytip, bašlap* шаклида жарангсиз [p] билан берилса, тўғри бўлади.

Туркий матнлардаги [b] ва [p] масаласида туркшунослиқда кўп баҳслар бўлган. Ҳатто бир пайтлар В. Радлов “Кутадғу

билиг”нинг уйғур ёзувли нусхасини транскрипцияга ўгирганда матндаги *beg, bilig, bitig* сўзларини жарангсизлаштириб, *pek, pilik, pitik* деб берганди. Бу хатоликка ўз пайтида чек қўйилган. Ҳозир туркшуносликда бу нарсалар анча изга тушиб колди.

Уйғур алифбосидаги **ڭ**, яъни *kā* ҳарфининг вазифаси ҳам кенг: у жарангсиз [*k*] ва жарангли [*g*] ундошларини англатади. Араб хатида ҳам шундай: туркий матнларда *kāf* ҳарфи ҳар иккала ундош учун ишлатилган. Бирок, Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғати-т-турк” асари кўлёмасида, “Қутадғу билиг”нинг араб ёзувли Наманган нусхаси, “Ҳибату-л-ҳақойиқ”нинг араб ёзувли С кўлёмасида айрим ўринларда “бу ҳарф жарангли [*g*] ни билдиради” деган маънода *kāf* нинг устига уч нуқта қўйиб кетилган. Масалан, “Девону луғати-т-турк” кўлёмасида: **اڭا** *öğā*, яъни “доно” сўзида (МК.5а). Ёки *gitta* ли *η* товуши ҳам ана шундай ҳарф билан берилган: **اڭا** *aη* – яноқ; **قزل اڭا** *qizil aη* – қизилмағиз (МК.16b); **اڭا** *aη* – қуш номи (МК.16b); **اڭا** *öη* – ўнг, олд (МК.16b); **اڭا** *öη* – ранг (МК.16b); **اڭا** *aη* **ايش** *iš* – ўнг иш (МК.16b); **اڭا** *aη* – ўнг (“сўл” нинг тескариси) (МК.16b).

Кўк турк ёзувида уларнинг ҳар бири учун айри-айри ҳарф бор: **Პ** ҳарфи жарангли [*g*] ни, **Რ** эса жарангсиз [*k*] ни англатади. Ёзувнинг қулайлигидан илк ўрта асрларнинг ёдгорликлари тилида *beg, bitig, bilig* сўзлари [*g*] билан талаффуз қилинганлигини билиш мумкин. Масалан, Тўннокук битигида: **ᲞᲠ beg** (Тўн.36), **ᲞᲠᲠ bilig** (Тўн.6); Кул тигин битигида: **ᲞᲠᲠ bitig** (К.II) ва б.

Уйғур ёзувли матнлардаги *kā* ҳарфи, шунингдек, арабий ёзувлардаги *kāf* нинг [*k*] ёки [*g*] эканлигини аниқлашда грамматик асарларда келтирилган изоҳлар ҳам муҳим. Масалан, Маҳмуд Кошғарий туркий сўзлардаги жарангли [*g*] товушини *kāfin rakikatun* атамаси билан изоҳлаган. Арабча *rakika* аслида “ингичка” дегани, лекин у *kāf* га нисбатан қўлланганда “жарангли” маъносини билдиради. Луғатда берилишига мисол: **كؤڭ** *küg* – жарангли *kāf* (яъни [*g*] билан)

(*bikāfin rakikatin*); шеър ўлчови, вазни; масалан: *bu yir ne küg üzā-ol* – бу шеър қандай вазнда? (МК.250b). Жарангсиз [k] га келсак, уни аввалгиси билан қориштириб юбормаслик учун, *kāfun Şulbatun* атамаси билан берилган; *Şuluba* асли “йўғон” дегани, лекин бу ўринда “жарангсиз”ни билдиради. Масалан: *كۆك kök* – жарангсиз *kāf* (яъни [k]) билан (*bi-l-kāfi-Ş-Şulbatī*); “күк, осмон”. Бу сўз қуйидаги мақолда ҳам келган: *Kökka südsa, yüzkä tüšür*. – “Күкка тупурса, юзга тушади” (МК.251a).

Демак, уйғур ёзувли битигларда *kā* ҳарфининг [k] ёки [g] эканлигини туркий тилларнинг фонетик-фонологик хусусиятлари, шунингдек, күк турк ёзувли манбаларда ушбу сўзнинг қандай келгани, араб ёзувли манбалардаги айрим ишоратлар ҳамда илмий асарлардаги изоҳларга таяниб тиклангани маъқул.

Ёзувда [q], [g], [x] ундошлари ҳам фарқланмайди: улар бир ҳарф билан ифода этилган: сўз бошида – , сўз ичида – , сўз охирида шаклларида. Лекин шунга қарамай, айрим матнларда, бошқа товушлардан фарқлаш учун <q> нинг устига икки нукта қўйиб кетилган: сўз бошида – , сўз ичида – , сўз охирида шаклларида.

Баъзи матнларда эса <q> нинг устига чизикчасифат бир нукта қўйиб кетилган (масалан, № 5- васиқада).

Турфондан топилган илк ўрта асрларда яратилган васиқалар фанда “шарқий диалектлар” деб аталаётган тил гуруҳига хос хусусиятларни акс эттиради.

Күк турк битигларидаги *ben, muñ, bāñü, biñ* сингари [b-] билан бошланган сўзлар васиқаларда [m-] билан келган: *men* – мен (№ 4.18), *Muñsuz Qaya* – атоқли от (№ 6.14). Ёки яна бир мисол: *mundin soñgra* – бундан сўнг (№ 6.7–8).

Васиқаларнинг тили [d]- лашган тил. XV юзйилликда яратилган эски ўзбек тили ёдгорликларида [y] билан келувчи сўзлар васиқаларда [d] билан келган: *ala ud* – ола ҳужиз (№ 4.5), *ud yil* – сугир йили (№ 5.1), *ülüs qül(i)r qodmīs* – улуш қилиб қўйилган; ҳиссасига тушган (№ 6.3).

Қўлёмаларда бу сўзлар **ا** харфи билан берилган. Лекин бу ўриндаги <d> тишора [δ] нинг ифодаси бўлиши ҳам мумкин: масалан, мучал йил оти **مطير** *ud yil* (~*ud yil*) (№ 5.1); **قطير** *qodmīš* (~*qodmīš*) (№ 6.3) сингари. Чунки Махмуд Кошғарий “Девону луғати-т-турк” асарида **ا**н саккиз харфли уйғур алифбосини келтириб, хар бирининг тагида араб харфларидаги ўқилишини берган. Ўша ерда уйғур алифбосидаги **ا** харфини арабча **ا**, яъни <δ> билан изоҳлайди.

Илк ўрта асрларнинг ёзма ёдгорликларида [d] ёки [δ] билан келган сўзлар, ҳозирги туркий тилларда, хусусан, ўзбек тилида [y] ёки [g] га ўзгарган: *айиқ*, *қўйи*, *қайғу*, *эзгу* сингари. Лекин, айрим ҳолларда [d] лашган шакли ҳам учраб туради. Масалан, *қудуқ*, *идиш* сўзларида. Бу ўринда *қудуқ* сўзи *қўйи* дан ясалган (унинг қадимги шакли *qudi*). Қизиғи шундаки, Махмуд Кошғарийнинг “Девону луғати-т-турк” асарида унинг хар учала шакли бор: *quduğ*, *diduğ*, *quyuğ*.

Махмуд Кошғарийнинг ёзишича: *quyuğ* – қудуқ. Бу сўзнинг *quduğ* шакли ҳам бор (МК.259а).

Ёки бошқа бир ўринда унинг *quduğ* шаклига ҳам мисол келтирилган: *Qowī er quduğqa kirsā, yel alir.* – “Бахтсиз киши қудуққа тушса ҳам, кийнаш учун шамол уни қудуқдан чиқариб олади” (МК.273а).

Васиқалар тилида товушлар уйғунлиги ва унинг ёзувда берилиши

Туркий тиллар, шу қаторда илк ўрта асрлардаги туркий тил ҳам агглютинатив табиатлидир. Унда ўзак-морфема сўзнинг бош англамини белгиловчи бўлиб, унга бирикувчи аффикслар ўзақдан англашилган тушунчани аниқлаштиришга, чуқурлаштиришга хизмат қилади. Сўзнинг ўзаги ўзига қўшилаётган қўшимчаларни маъно жихатидангина эмас, товуш жихатидан ҳам ўзига бўйсундириб олади (қаралсин: Стеблева 2012,9). Бунга кўра, сўз йўғон ўзакли бўлса, унга қўшимчаларнинг ҳам

йўгон талаффузли вариантлари кўшилади, сўз ингичка ўзакли бўлса, унга кўшимчаларнинг ҳам ингичка талаффуз қилинадиган вариантлари кўшилади. Шундай қилиб, илк ўрта асрлардаги туркий тилнинг луғат таркибидаги сўзлар бутунича йўгон ёки ингичка талаффузли бўлади.

Яна, кўшимчалар ўзақдаги унлининг лабланган-лабланмаганлигига ҳам боғлиқ бўлади: ўзақдаги унли лабланган бўлса, кўшимча унлиси ҳам лабланган; ўзақдаги унли лабланмаган бўлса, кўшимча унлиси ҳам лабланмаган бўлади.

Кўшимчанинг жарангли ва жарангсиз ундош билан бошланувчи вариантлари ҳам бўлади. Сўзнинг қандай ундош билан тугашига қараб, у ёки бу варианты танланади: сўз жарангсиз ундош билан тугаса, кўшимчанинг ҳам жарангсиз ундош билан бошланувчи варианты; сўз унли товуш, жарангли ундош ёки сонор билан тугаса, кўшимчанинг ҳам жарангли ундош билан бошланувчи варианты кўшилган. Шунга кўра, илк ўрта асрларнинг туркий ёдгорликлари тилида кўшимчаларнинг ози билан иккитадан, кейин тўрттадан, кўпи билан саккизтагача фонетик вариантлари амал қилган (*қаралсин*: Sodiqov 2009, 122–125). Масалан, хунар эгасининг оти йўгон ўзакли сўзларга *-ci*, ингичка ўзакли сўзларга эса *-ci* кўшиб ясалган. Ёки қаратқич келишиги кўшимчаси *-niŋ*, *-niŋ* / *-niŋ*, *-niŋ*; сифат ясовчи кўшимча *-liŋ*, *-liŋ* / *-luŋ*, *-lüŋ*; нарса-буюм отини ясовчи кўшимча *-qič*, *-gič*, *-kič*, *-gič* / *-quč*, *-gič*, *-küč*, *-güč* сингари фонетик вариантларда ишлатилган.

Кўшимчаларнинг фонетик вариантлари ўзақнинг фонетик табиатига қараб танланган.

Яна бир жиҳати, уйғур хатида сўзнинг ингичка ёки йўгон эканлиги махсус белгилар билан ҳам фарқланади.

Биринчиси, ингичка ёки йўгон унлиларнинг ёзувда фарқланишидир. Бу ёзувда ингичка, олд қатор унлиларнинг махсус белгилари бор. Масалан, матнларнинг бирида кечган *tüz ülüslüg* сўз бирикмасини олайлик (№ 3.6): бу бирикмадаги *tüz* – “тўғри; текис” англамида; *ülüš* – “хисса, улуш”; *-lüg* эса сифат ясовчи кўшимча; *tüz ülüslüg* – “тенг улушли; баб-баробар” дегани. Ушбу сўз бирикмаси уйғур ёзувли матнда *تۈز ۈلۈش لۈگ*

шаклида ёзилган. Ушбу бирикмадаги *tüz* сўзи ҳам, *ülüšlüg* ҳам ингичка талаффузли бўлиб, уларнинг ингичка талаффуз этилганлигига қуйидаги график белгилари сигнал бўлиб хизмат қилади: *tüz* сўзидаги [-ü-] фонемаси [-u-] дан фарқли ўларок, ёзувда *vāv* ва *ya* билан (ص) ёзилган; *ülüšlüg* сўзида биринчи бўғиндаги [ü-] ҳам ا шаклидадир. Яна бир белгиси, *ülüš* сўзи ингичка ўзакли бўлгани учун унга сифат ясовчи қўшимчанинг ингичка *-lüg* варианты қўшилган. [u] унлиси эса, [ü] дан фарқли ҳолда, сўз бошида *alif* ва *vāv*, сўз ичида ёлғиз *vāv* билан ифода этилган: **ا** *ud*, **ص** *qutluğ* сўзларидаги сингари.

Ёки сўз бошида [a-] фонемаси [ä-] дан фарқли ўларок, қўшалок *alif* билан ёзилган: **ا** *ay*, **ا** *altı* сўзларидаги сингари. Чоғиштиринг, [ä-] фонемаси битта *alif* билан берилган: **ا** *adgü* сўзидаги сингари. Таркибидаги <a-> ёки <ä-> га қараб сўзнинг ингичка ёки йўғон ўзакли эканлигини билиш мумкин.

Булардан ташқари, сўзларга қўшиладиган қўшимчалар ҳам сўзнинг ингичка ёки йўғон ўзакли эканлигини англашиб туради. Яъни йўғон ўзакли сўзларга қўшимчаларнинг ҳам йўғон вариантлари, ингичка ўзакли сўзларга қўшимчаларнинг ҳам ингичка вариантлари қўшилади: *altı otuzqa*, *tuduñqa*, *ayağqa tegimligkä*, *baxšimqa*, *ilgäli-tarigäli*, *yasadaqi qinqa*, *bitigtäki qinqa* сўзларидаги сингари.

ВАСИҚАЛАР ТИЛИНИНГ МОРФОЛОГИК ИНТЕРПРЕТАЦИЯСИ

Келишик. Илк ўрта асрлардан қолган васиқалар тилида еттита келишик ишлатилган.

Васиқалар тилида жўналиш келишигининг қўшимчаси *-qa*, *-kä* дир. Унинг *-ğa*, *-gä* варианты илк ўрта асрларда яратилган битиглар учун унчалик характерли эмас. Бу нарса Махмуд Кошғарийнинг “Девону луғати-т-турк” асарида келтирилган туркий ўрнакларда яхши кўринади.

“Девону луғати-т-турк”да келтирилган туркий ўрнакларда жўналиш келишигининг ингичка варианты *kāf-u alif* билан ёзилган бўлиб, унинг *-kā* ёки *-gā* эканини аниқлаш қийин. Асарнинг илмий нашрларида жарангсиз ундош билан тугаган сўзлардан кейин қўшилганини *-kā*, жарангли ундош, сонор ёки унлидан кейин қўшилган ҳолдагиси эса *-gā* деб берилаётир. Муҳими шундаки, асарда йўғон ўзақли сўзларга қаратқич қўшимчаси изчил ҳолда *qāf-u alif*, яъни *-qa* шаклида қўшилган. Бутун бошли асарда биттагина мисол *-gā* билан келган, холос. Шунга кўра, ингичка сўзларга қўшилган *kāf-u alif* ни, жарангсиз ундош билан тугаган сўзлардан кейин ҳам, жарангли ундош, сонор ёки унлидан кейин қўшилган ҳолда ҳам *-kā* деб ўқилгани тўғри бўлади.

“Қутадғу билиг”нинг араб ёзувли Наманган ва Қоҳира нусхаларида ҳам шундай: йўғон талаффузли сўзларга қаратқич қўшимчаси изчил ҳолда *-qa*, ингичка ўзак-негизли сўзларга эса *-kā* шаклида қўшилган.

Биз тадқиқ этаётган васиқаларда йўғон ўзак-негизли сўзларда *قو*, ингичка ўзак-негизли сўзларда *ق* шаклида қўшилган. Бунда [q] товуши кўпинча икки ёки бир нуктали *ق* билан берилади. Шунга кўра, жўналиш қўшимчасини йўғон-ўзак негизли сўзларда *قو* шаклида ёзилган бўлса ҳам, транскрипцияда *-qa*, шунга мувофиқ ҳолда, ингичка ўзак-негизли сўзларда жарангсиз ундош билан тугаган сўзлардан кейин ҳам, жарангли ундош, сонор ёки унлидан кейин қўшилган ҳолда ҳам *-kā* деб олингани маъқул. Масалан: *Çintsu ayagqa tegimligkā birkā iki berip, ağır qinqa tegirbiz. – Хазрат Чинтсуга бирга икки бериб, ағир жазога тортиламиз* (№ 1-васиқанинг 14v–16v- қаторлари).

Тушум келишиги *-ni*, *-ni* аффикси билан бир қаторда, *-n* (*-in*, *-in* / *-un*, *-ün*) аффикси билан ҳам ифода қилинган: *Tutqug*

kütüşin inča sözläšt(i)miz. – Эвазига тўланадиган қумушни шундай келишдик (№ 2.5).

Васиқлар тилида, ўрни билан, тушум келишигининг қадимги *-ğ, -g (-iğ, -ig / -uğ, -üg)* аффикси ҳам ишлатилган: *sekiz sütün kütüşüg men, Yuqa altım* – саккиз сутир қумушни мен, Юқа олдим (№ 8.6–7).

Чиқиш келишиги *-tîn, -tin / -dîn, -din* билан бир қаторда, *-ta, -tä / -da, -dä* аффикси билан ҳам ифода этилади. Бу аффикснинг ўрин-пайтми ёки чиқиш келишигимиз эканлиги контекстга қараб аниқланади: *ayağqa tegimligtä kin tört yoli boş, öz köñülinčä barsun.* – ул хазратдан кейин тўрт ўли очик, ўз устагича кетсин (№ 1.5–6).

Восита келишиги *-n (-in, -in / -un, -ün)* аффикси билан ифода қилинган: ... *biz, qam(a)ğ on kiçig qur sewig köñülün, seçü biligin* ... --... биз, барча ун кичик қур очик қўнғил ва соғ ақл билан ... (№ 5.1–2). Бошқа бир мисол: *Bu Titsu atl(i)ğ oğul Cintsu ayağqa tegimligkä bar erginčä könin pişigün tapinip* – Бу Тумсу отли ўғил хазрат Чинтсуга бор эканида [ўла ўлғунича] чин тишигиз хизматини қилиб (№ 1.4–5).

Илк ўрта асрларда яратилган васиқалар тилида ишлатилган келишик қўшимчалари қуйидаги жадвалда келтирилган:

№	Келишиклар	Келишик қўшимчалари
1	Бош келишик	–
2	Қаратқич келишиги	<i>-niñ, -niñ / -niñ, -niñ</i>
3	Жўналиш келишиги	<i>-qa, -kä</i>
4	Тушум келишиги	<i>-ni, -ni; -n (-in, -in / -un, -ün); -ğ, -g (-iğ, -ig / -uğ, -üg)</i>
5	Ўрин-пайт келишиги	<i>-ta, -tä / -da, -dä</i>
6	Чиқиш келишиги	<i>-tîn, -tin / -dîn, -din; -ta, -tä / -da, -dä</i>
7	Восита келишиги	<i>-n (-in, -in / -un, -ün)</i>

Сон. Васиқаларда икки хонали сонлар икки хил тартибда берилган. Биринчи ва энг кенг қўлланувчи тартибга кўра, аввал

бирлик айтилиб, ундан кейин шу сон қўшилаётган ўнлик эмас, балки ундан юқори ўнлик айтилади: *altı otuz*, *beş yigirmi* сингари. Бу ерда: *altı otuz* деганда “йигирмадан ошиб, ўттиз сари олтита сон қўшилди”, яъни “йигирма олти”; *beş yigirmi* деганда эса “ўндан ошиб, йигирма сари бешта сон қўшилди”, яъни “ўн беш” англашилади. Бундай тартиб анча эски даврларга тегишли васикаларда ишлатилган (масалан, № 1, 3- васикалар).

Иккинчиси, ҳозир ишлатилаётган тартиб бўлиб, унда аввал ўнлик айтилиб, кейин унга қўшилаётган бирликка қўчилади: *yigirmi altı* сингари. Бу тартиб бир оз кейинги даврларга тегишли васикаларда ишлатилган (масалан, № 6- васиқа). Аслида бу тартиб ҳам эски. Масалан, кўк турк ёзувли мангутошларда, қадимги будда нўм битигларида *yigirmi artuqı altı* шаклида келади, туркий тилнинг кейинги босқичларида эса ўртадаги *artuqı* сўзи тушиб қолган.

Баъзи васикаларда ҳар иккала тартиб ҳам ишлатилган. Масалан, № 5- васиқада бир ўринда “22” сони *iki otuz* шаклида келган бўлса, бошқа бир ўринда “17” сони *on yeti* шаклида келган. Бу нарса васиқа битилган даврларда ҳар иккала тартиб аралаш ишлатилганини кўрсатади.

Матнда сонлар тартибининг ишлатилишига қараб ҳам, васиканинг анча эски ёки кейинги даврларга оид эканлигини аниқласа бўлади.

Ҳозирги “йигирма” сони васикаларда *yigirmi* шаклида, ҳозирги *etti*, *tüküz*, *ütüz* сингари ундошлари иккиланган сонлар эса *yeti*, *toquz*, *otuz* шаклларида бир ундош билан келади.

Маълумки, араб ёзувли матнларда ундошлар такрорланса, ҳарфнинг устига ташдид белгиси қўйиб кетилади. Масалан, *ikki* сўзи бир *kāf* билан ёзилиб, устига ҳаракат қўйилади. Кўпинча ўшаниси ҳам қўймай кетилади. Уйгур ёзувли матнларда эса бундай эмас: сўз бир ундош билан келса, бир ҳарф, ундоши иккиланганда эса, иккита ҳарф билан ёзилган. Шунинг учун

сонлардаги ундошларнинг битта ёки такрорланган эканини айтиш қийин эмас.

Сонларга тартиб кўрсаткичи *-nċ* (*-inċ*, *-inċ* / *-unċ*, *-ünċ*) шаклида кўшилган: *sekizinċ*, *onunċ*, *bir yigirminq* сингари.

Ҳозирги “иккинчи”нинг ўрнида *ekindi* ишлатилган.

Феъл. Ўзгага буйруқ феълга *-zun*, *-zün* / *-sun*, *-sün* кўшимчасини кўшиш билан ифода этилган: *ilmäsün-tartmasun* (*тортиб олмасин*), *sawları yorimasun* (*сўзлари утмасин*) сингари.

Ёзма ёдгорликлар тилида *-zun*, *-zün* / *-sun*, *-sün* аффикси буйруқнигина эмас, истак, тилак, дуони ҳам билдиради. Масалан, *bolsun* феъли ана шундай англамдадир; у яхши маъноси сўзлар билан ишлатилганда, “эзгу истак амалга ошсин; рўёбга чиқсин” деган маънода келади. Васиқаларнинг бирида *Qutluğ bolsun* деган жумла ишлатилган (№ 5.3); бу “қутлуғ бўлсин; муборак бўлсин” деган маънони англатади. Ҳозирги ўзбек тилида ҳам шундай: эзгу ният килиб, *муборак бўлсин*, *қутлуғ бўлсин*, ёки ёшларни дуо қилганда *ували-жували бўлсин*, янги туғилган чақалокни *изли-қутли бўлсин* деймиз. Ёки *Худо сақласин*, *Ўзи асрасин* деймиз. Бунинг сингари тилак, дуоларда ҳам буйруқ эмас, истак маъноси бор.

Шарт кўрсаткичи ўзга бирлигида феълнинг бош шаклига *-sar*, *-sār* шаклида кўшилган: *oğri tew qilsar* (*ўғрилиқ қилса*), *taplasar* (*устаса*), *bar ersār* (*бор бўлса*) сингари.

Бу кўрсаткич сўзловчи бирлигида ҳозирги ўзбек тилидагидек, *-sam* (<*-sa+m*) шаклида эмас, *-sar-men*, *-sār-men* шаклида кўшилади: *Men, Titsu yemä baxsımqa köni tapınmadın ketäyin tesär-men*, *bu bitigtäki qınqa tegir-men*. – Мен, Титсу ҳам устозимга чин хизмат қилмай, кетаман десам, бу хужжатда белгиланган жазога тортилишига розиман (№ 1.18v–20v).

Тингловчи бирлигида ҳозирги ўзбек тилидагидек, *-sañ* (<*-sa+ñ*) шаклида эмас, *-sar-sen*, *-sār-sen* шаклида кўшилади: *Töl(ā)ċ quruq q(a)lmay(i)n tesär-s(e)n*, *s(e)ndäki idis bitigni berip*, *m(e)ñä cın baş bitig qilip idgil*. – Тўловдан қуруқ қолмайин десанг,

узингдаги тўлов ҳужжатини бериб, менга чин бош ҳужжат қилиб юборгил (№ 10.11–14).

Бу қўшимча тўғрисида Маҳмуд Кошғарий ёзади: *-sa, -sā* – шарт маъносини билдирадиган қўшимчадир: *ol ewkā barsa* – у агар уйга борса; қачонки борса демақдир; *sen qačan barsa-sen* – агар сен борсанг, каби. Бу фақат феълларга қўшилади (МК.268b).

Кейинчалик *-sar, -sār* даги <-r> қисқариб, *-sa, -sā* га айланган. Битигларда бунга ҳам мисол бор: *Borluqniñ orninta borluq til(ā)sā-m(e)n, borluq berāyin tep turur, til(ā)m(ā)sā-m(e)n, bitip q(a)lip turur.* – Сендаги узумзорнинг ўрнига (жамоадан бошқа) узумзор сўрасам, узумзор берайин деб турибди, сўрамасам, битиб қолиб турибди (№ 10.7–10).

Муҳими, биз сўз юритаётган васиқаларда ҳар иккала шакли мавжуд бўлиб, улар биридан бошқасига ўтиш жараёнини акс эттирган.

ВАСИҚАЛАР ТИЛИНИНГ СИНТАКТИК ИНТЕРПРЕТАЦИЯСИ

Матнда гапларнинг чегарасини аниқлаб олиш масаласи

Матнни англашда, унинг мазмунини талқин қилишда гапларнинг чегарасини аниқлаб олиш муҳим масала. Қўлёзма манбаларда тиниш белгилари ишлатилган эмас, шунинг учун ҳам, матнда гап чегарасини аниқлаш анча қийин иш.

Таъкидлаш ўринлики. ўтмишда матндан гап чегарасини аниқлаб олиш ўқувчининг билим ва тафаккурига, идрокига юклатилар эди. Матнни ўқиётган киши унинг мазмуни, фикр тугаллигига таяниб, гап чегарасини аниқлаган.

Ёзма манбаларни илмий транскрипцияга ўгирган олимлар, илк матнга таянган ҳолда, кўпинча, тиниш белгиларини ишлатмайдилар. Бу тўғри йўл, чунки матнда йўқ нарсани илмий транскрипцияда бериш ҳам маъқул эмас. Бироқ, шундай

жумлалар бўладики, тиниш белгиларисиз унинг мазмунини илғаб олиш мушкул. Ҳозирги ўқувчи бундай магнни тушунишда адашади, уни тадқиқ этишда чалғийди. Шунинг учун ҳам қўлэзмани илмий нашрга тайёрлаш жараёнида мутахассиснинг ўзи бирийўла тиниш белгиларини кўйиб, гапларни чегаралаб кетгани маъқул. Гап чегарасини аниқлашнинг эса ўзига яраша қоидалари, талаблари бор.

Ёзма манбаларда гап чегарасини аниқлашдаги бош ўлчов – мантик, фикр бутунлиги ва гапнинг синтактик жиҳатдан шаклланганлигидир (Содиқов 2011,24–25). Ёзма ёдгорликларни ўқиётганда фикр тугаллиги, матн мазмуни ва туркий тилнинг синтактик хусусиятларини инобатга олган ҳолда гапларни чегаралаб борамиз.

Мисол тариқасида Берлин қўлэзмалар фондида Т.М.75 (U 5252) кўрсаткичи остида сақланаётган қарзга кунжит олинганлиги тўғрисидаги хужжатни (QTN № 11) кўриб чиқамиз. Матн ўн бир қаторли, уни Қайимту отли киши ёзган. Бир-икки ўринда тузатишлари бор. Масалан: 3- қаторда *qimī(r)* ёзиб юбориб, устидан *qayimtu* деб тузатилган; 5- қаторда *yañiqa* ёзиб, *-qa* қўшимчасининг устидан *-ta* деб тузатилган. Шуларни инобатга олганда, матн қуйидагича ўқилади:

- (1) biçin yil törtünç ay on
- (2) yañiqa meñä qimırqa tüškä
- (3) күнçit kergäk bolup qayimtudın
- (4) tört şin күнçit aldtm күз
- (5) yañita sekiz şin күнçit көni
- (6) berür men bergünçä bar yoq bolsa men
- (7) inim itapa anı tegilär bilä
- (8) көni bersünlär tanuq temir
- (9) tanuq señä bu nişan men ita(pa)
- (10) niñ ol men qayimtu itaba(qa)
- (11) ayitip bitidim

Фикр бутунлиги, матн мазмуни, эски туркий тилнинг синтактик хусусиятлари ушбу матнни кўйидаги гапларга ва тактларга ажратишга имкон беради; тиниш белгиларини ҳам шунга мувофиқ тарзда кўйиб чиқамиз:

Biçin yıl, törtünç ay, on yañıqa meñä, Qimırqa, tüškä күнçit kergäk bolup, Qayımtudım tört şin күнçit aldım.

Küz yañıta sekiz şin күнçit көni berür-men. Bergünçä bar-yoq bolsa-men, inim İtapa anı tegilär bilä көni bersünlär.

Tanuq – Temir, tanuq – Señä.

Bu nişan men, İta(pa)-nıñ-ol.

Men, Qayımtu İtaba(qa) ayıtıp bitidim.

М а з м у н и:

Маймун йили, тўртинчи ойнинг ўнинчи кунида менга – Қимирга, ишлатишга кунжит керак бўлиб, Қайимтудан тўрт шинг кунжит олдим.

Куз бошида уни саккиз шинг қилиб қайтараман. Бергунча бор-йўқ бўлсам [яъни борман-йўқман], иним Итапа уни уйдагилар билан аниқ берсинлар.

Гувоҳ – Темир, гувоҳ – Сенга.

Бу нишон мен, Итапаникидир.

Мен Қайимту Итападан сўраб ёздим [унинг оғзидан чиққан сўзи бўйича ёздим].

Васиқалар тилида кесим ва унинг ифодаланиши

Туркий тилларда, хусусан, ўзбек тилида гапнинг кесими кўпинча феълдан тузилади. Ўрни билан, бошқа сўз туркумлари (от, сифат, сон ва б.) ҳам кесим бўлиб келуви мумкин. Бирок, исмлар кесим бўлиб келганда, муҳим бир ҳодисани инобатга олмоқ керак. Масалан, ҳозирги ўзбек тилидан олинган *Бу уй чиройли* ҳамда *Менинг ниятим шу* гапларининг тузилишига

эйтибор қаратайлик. Келтирилган иккала гапнинг кесими феъл эмас: биринчиси сифат, кейингиси олмош. Аммо ушбу гапларнинг кесими шуларнинг ўзи билан шаклланаётгани йўқ. Уларда биз кесим деб санаётган сифат ва олмошдан кейин мантиқан таъкидни билдирувчи *-dir* боғламаси турибди: *Бу уй чиройли(dir)*; *Менинг ниятим шу(dir)*. Бунинг сингари мисолларни яна келтиришимиз мумкин: уларнинг ҳаммасида ҳам кесим ўрнида *-dir* қўшимчаси талаб этилади ва бундайн “от-кесимли” гапларнинг кесими мантиқан феълга қайтаверади.

Ҳозирги биз қўллаётган *-dir* боғламаси қадимги туркий тилдаги *turur* кўмакчи феълнинг қисқарган шаклидир: *turur / durur > tur / dur > dir*.

Ёзма ёдгорликларда *turur* феълнинг икки хил вазифаси бор: биринчиси, мустақил феъл бўлиб келади. Иккинчиси, кўмакчи феъл вазифасида ишлатилади.

Маҳмуд Кошғарий феълнинг бу маъноларини яхши берган: “*er uqaru turdi* – киши юқори турди”. Кошғарий бу феълнинг келаси замон ва масдарини ҳам келтирган: *turur, turmaq*.

Turur кўмакчи феълга эса шундай таъриф беради: “*turur* – ўтган замон ва масдар шакллари бўлмаган келаси замон феълдир. Бу сўз бир нарса сўзланаётган вақтда ўз ўрнида барқарор эканини англатади. Чунончи, *ol ewdä turur*, яъни у уйда бор, демакдир. Бу гапда бу сўз “тик турмоқ” маъносида эмасдир ёки *er sögäl turur* – киши касалдир, демакдир. Бу ерда “тик турмоқ” маъносида эмасдир (МК.262b).

Ёзма ёдгорликлар тилида ҳам от-кесимли гаплар кўп ишлатилган. Табиийки, бундай гапларнинг кесими мантиқан *turur* феълни талаб қилади.

Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғати-т-турк” асарида шундай мақол бор: *Kül ürgünçä, köz ürsä yig*. – “Кулни пуфлагунча, чўғни пуфлаган яхши”. Муаллифнинг таъкид-

лашича, бу мақол кичик ишни ташлаб, катта ишга уринувчиларга қарата айтилган (МК.85b). Бу мақолда *yig*, яъни “яхши” сўзи кесим вазифасида. Лекин у мантиқан *turur* феълини ҳам талаб қилади: *Kül ürgünçä, köz ürsä yig (turur)*.

Ёки бошқа бир мақол: *Neçä munduz ersä, eš edgü, neçä egri ersä, yol edgü*. Ушбу мақолнинг маъносини муаллиф шундай изоҳлаган: “Ёлғизликдан кўра, қанча аҳмоқ бўлса ҳам, ҳамроҳ яхши. Чўлда боши оққан томонга кетгандан кўра, қанча эгри, кинғир-кийшиқ бўлса ҳам, йўл яхши. Чунки [йўлсиз мақсадга етиб бўлмайди] йўл орқалигина мақсадга етилади” (МК.115b). Мураккаб қўшма гап шаклидаги ушбу мақолда биринчи бош гапнинг эгаси – *eš*, иккинчи бош гапнинг эгаси – *yol*; ҳар иккала *edgü* кесим бўлиб келган: *eš edgü, yol edgü*. Ҳар икки кесим ҳам мантиқан *turur* феълини талаб қилади: *Neçä munduz ersä, eš edgü (turur), neçä egri ersä, yol edgü (turur)*.

Кесим сон бўлиб келишига мисол: *Er sözi bir, edär köki üç*. Кошғарий бу мақолнинг мазмунини шундай изоҳлаган: Киши бир сўзли, қайтмайдиган бўлади. Эгарнинг чилвири учта бўлганидай, унинг ҳам, бунинг ҳам камайиш-кўпайиши ишни бузади. Бу мақол ваъдага вафо қилишга ундаб айтилади (МК.204a–b). Ушбу мақол ҳам қўшма гап шаклида бўлиб, унда *bir* ва *üç* сўzlари кесимдир; улар ҳам мантиқан *turur* феълини талаб қилади: *Er sözi bir(tä turur), edär köki üç(tä turur)*.

Turur феъли гапда кесимликни таъминлайди.

Васиқалардаги гувоҳларнинг исми-шарифи қайд этилган компонент, одатда, боғловчисиз қўшма гап шаклида берилиб, содда гапларнинг эга ва кесимлари ўзаро тенг муносабатли бўлади. Масалан: *Taniq – Qutadmiš Qaya, taniq – Seniçün* (Гувоҳ – Қутадмиш Қая, гувоҳ – Сенгичун) (№ 2.25v–26v). Табиийки, бундай гапларда мантиқан *turur* феъли талаб қилинади.

Шу ўринда муҳим бир мисол. Мунгсуз Қаянинг Турмиш Темурга берган тилхатида олди-берди тўғрисидаги маълумотдан сўнг, қоидага кўра, гувоҳларнинг исми-шарифи қайд этилган. Ўша жойда кишилар ўртасидаги келишув жараёни *söz*, унда гувоҳ бўлиб қатнашаётганлар *bu sözkā ... tanuq* дея тилга олинади: *Bu sözkā Qora Qidar tanuq, Küç-Temür, Aç-Buqa, Tügäl Q(a)ya, Buyan Q(a)ya tanuq* (Бу сўзга Қўра Қидар гувоҳ, Куч-Темур, Ач-Буқа, Тугал Қая, Буян Қая гувоҳ) (№ 6.11–12).

Шунга биноан, юқорида келтирилган *Tanuq – Qutadmış Qaya, tanuq – Seničün* гапининг тўлиқ тикланган кўриниши (*Bu sözkā tanuq – Qutadmış Qaya (turur), tanuq – Seničün (turur)*) ёки (*Bu sözkā Qutadmış Qaya tanuq (turur), Seničün tanuq(turur)*) шаклида бўлади.

Битигларда *Qutluğ Cigsi-ben* (E.19.1), *Bilgā TONUQUQ-ben* (Тун.1) кўринишидаги жумлалар ҳам ишлатилган. Буларнинг тўлиқ тикланган шакли: (*Ben*) *Qutluğ Cigsi (turur)-ben*, яъни (*Мен*) Қутлуғ Чигси(дир)ман; (*Ben*) *Bilgā TONUQUQ (turur)-ben*, яъни (*Мен*)Билга Тунуқуқ(дир)ман.

Матнлар тилида таъкид маъносидаги *-ol* боғламаси ҳам кесимликни таъминлайди. Унинг вазифаси ҳозирги ўзбек тилидаги *-дир* га тўғри келади.

Bu tamğa biz, ikägüniñ-ol. – Бу тамга биз, иккимизникидир (№ 1.18v).

Bu tamğa men, Tüsunüñ-ol. – Бу тамга мен, Тутсуникидир (№ 1.20v).

Гапларнинг мазмунига кўра турлари ва структураси

Васиқаларда гап тури ҳужжатнинг тури, мақсади, матн компонентларига қараб танланади. Яна гап тури ушбу жумла кимнинг тилидан айтилаётганлигига ҳам боғлиқ бўлади.

Масалан, олди-берди васикаларида унинг тузилган санаси, сабаби, олди-бердининг миқдори, битимнинг бошланғич шартлари, васиқа тузиш жараёнини кузатиб турган гувоҳлар, ҳужжат кимлар ўртасида тузилаётганини англатувчи маълумотлар дарак гап шаклида тузилади.

Берлин қўлғезмалар фондида Т.М.86 (U 5255) кўрсаткичи остида сақланаётган, Қайимтудан насияга бўз олинганлиги тўғрисидаги васиқада: *Taqiği yıl, üçüncü ay, beş yigirmikâ meñâ, Marlanğa asığqa böz kergäk bolup, Qayimtudın üç yarım pu taş böz aldım. Yañıda yeti taş böz berür-m(en). Bermädin, keçürsär-men, el yañinça asıği bilâ köni berür-men* (Товуқ йили, учинчи ойининг йигирма бешинчи кунда менга, Марланга фойдаланиш учун бўз керак бўлиб, Қайимтудан уч ярим пу тош бўз олдим. Келаси йилнинг бошида етти тош бўз қилиб қайтараман. Бермай, кечиктирсам, эл йўсинича ортиги билан бераман) (QTH № 14.1–9).

Белгиланган берим кечикса ёки тузилаётган битим бузилгудек бўлса, унинг қўшимча кафолатланувини англатувчи маълумотлар эса буйруқ гап шаклида тузилади. Бунда буйруқ ўзгага қаратилган бўлиб, бир киши кўзда тутилганда, гапнинг кесими *-sun, -sün*, кўплиги *-sunlar, -sünlär* қўшимчаси билан ҳосил қилинади.

Яна ўша Қайимтудан насияга бўз олинганлиги тўғрисидаги васиқада: *Be(r)ginčâ bar-yoq bolsar-men, inim Sutyasıri anı tegilär bilâ köni bersünlär* (Бергунча бор-йўқ бўлсам [борман-йўқман], иним Сутяшири уни укалари билан бирга қайтарсинлар) (QTH № 14.9–12).

Қулларга эркинлик берувчи ёки мулкни сотиш билан боғлиқ ҳолда тузилган васиқаларда эса ҳужжат тузилаётган сана,

кимга эркинлик берилаётгани ёки мулк кимга сотилаётгани, хужжат тузиш жараёнини кузатиб турган гувоҳлар, хужжатни тузувчи кимса ҳақидаги маълумотлар дарак гап шаклида тузилади.

Қул ёки мол-мулкнинг бундан буёнги эгасига берилаётган доимий эгаликнинг кафолатланувини англатувчи жумлалар эса буйруқ гап шаклида тузилади. Бунда буйруқ ўзгага қаратилган бўлиб, тасдиқ шакли бир киши кўзда тутилганда *-sun*, *-sün*, кўшлиги *-sunlar*, *-sünlär*, инкор шакли эса бир киши кўзда тутилганда *-masun*, *-mäsün*, кўшлиги *-masunlar*, *-mäsünlär* кўшимчаси билан хосил қилинади.

Масалан, Бадрун отли бойдан эллик икки тўп бўз олиб, ўрнига жория берилгани тўғрисидаги хужжатда: *Bu men satmäs kişikä miñ yil, tümän künkä tegi Bädürn erklig bolsun. Taplasar, özi tutsun, taplamasar, adin kişikä ötkürü satsun. Bu kişikä çam-çarim qilmasun. Apam bir-ök erklig beg işi, elçi-yalawaç küçin tutup, yulayin, alayin, tesärlär, bu kişi-teg iki kişi berip yämä (?) sözläri yorimasun. Çamlağučü kişilär qorluq bolsun. Bu bitig tuta Bädürn qorsuz bolsun* (Бу мен сотган кишига минг йил, туман кунга қадар Бадрун эгалик қилсин. Истаса, ўзи тутиб турсин, истамаса, бошқа кишига ўтказиб сотсин. Бу кишига зўравонлик қилмасин. Агар бирор кимса ҳуқумдор бекнинг, элчининг кучига таяниб, тортиб олайин, дегудек бўлса, бу одамга тенг келадиган икки киши бериб, яна сўзини ўтказмасин. Даъво қилувчи кишилар зарар кўрсин. Бу хужжатнинг эгаси Бадрун зарар кўрмасин) (QTH № 4.12–20).

Матнда сўзловчининг кимлигини, унинг отини билдириб қўйиш мақсадида изоҳ бўлақлардан кенг фойдаланилади. Бу нарса, ўз ўрнида, хужжатнинг легитимлигини таъминлашга ҳам хизмат қилади. Масалан, Бадрун отли бойдан эллик икки тўп бўз олиб, ўрнига жория берилгани тўғрисидаги хужжатнинг хулоса қисмида хужжатга урилган тамғанинг кимга тегишли экани шундай таъкидланган: *Bu nišan-tamğa men, Baçannii-ol.* (Бу нишон-тамға мен, Бачанниқидир) (QTH № 4.22).

Хужжатда хат битувчи ходим тўғрисидаги маълумот шундай берилган: *Men, Alar, Bacanqa yinckā ayitip bitidim* (Мен, Алар, Бачанга сўзма-сўз айтиб [яъни Бачаннинг айтганлари буйича сўзма-сўз] битдим) (QTH № 4.23).

Васиқа сўнгида жараённи кузатиб турган тўрт нафар гувоҳ ўз тамғаларини қўйган. Бу нарса уларнинг тилидан қуйидагича берилган: *Bu nišan men, taniq Soxayniñ-ol. Bu nišan men, taniq Misir Qara Quzniñ-ol. Bu nišan men, taniq Beg Temür Quzniñ-ol. Bu nišan men, taniq Čaraq Silqaniñ-ol* (Бу нишон мен, гувоҳ Чахайникидир. Бу нишон мен, гувоҳ Мисир Қора Қузникидир. Бу нишон мен, гувоҳ Бег Темур Қузникидир. Бу нишон мен, гувоҳ Чарақ Силқаникидир) (QTH № 4.24–27).

Ўтуз ҳамда Тўйинчуғ отли кишиларнинг сўровсиз эр-хотин бўлиб олган кул ва жориялари устидан чиқарган ҳукми шундай бошланган: *Bars yil, toquzunč ay, altı otuzqa biz: Otuzniñ – Baltur atliğ temirči qarabaš; Toyincugnuñ – Aysiliğ atliğ ewči-qarabaš bözci, bu ikägü, beg erlaringä ayitmadin, er-ewči bolmişlar* (Барс йил тўққизинчи ойининг йигирма олтинчисида биз – Ўтузнинг, Балтур отли темирчи кули, Тўйинчуғнинг Айсилиғ отли жория тўқувчиси, бу иккови (биз) бекларига айтмай, эр-хотин бўлиб олибдилар) (QTH № 30.1–6).

Васиқаларда уюшиқ бўлакли гаплар ҳам кенг ишлатилади.

Бунда гапнинг эгаси уюшиб келиши мумкин. Масалан, Қуш Темур отли кишининг бўз эвазига экинлик ер олганини тасдиқловчи васиқада: *Biz, Tolu Qara, Misir Uluğ, Inc Qara, Misir başlap onluqlar, y(ä)mä bir qoytadin, tügäl sanap aldimiz* (Биз, Тўлу Қора, Мисир Улуғ, Инч Қора, Мисир бошчилигида ўн киши бирор нарса қолдирмай, тугал санаб олдик) (QTH № 5.11–12).

Гапда кесим уюшиб келади. Масалан, Бадрун отли бойдан эллик икки тўп бўз олиб, ўрнига жория берилгани тўғрисидаги васиқада: *Bu satig bözni bitig qilmis kün üzä men, Bädryn, bir eksüksüz tügäl sanap, arilar berdim. Men (Bac)an yätmä bir eksüksüz tügäl sanap, arilar (a)ldim* (Бу сотилган бўзни хужжат тузилган кунда мен, Бадрун, сира қолдирмай, бутунлай санаб,

ажратиб бердим. Мен, Бачан ҳам сира қолдирмай, бутунлай санаб, ажратиб олдим) (QTH № 4.5–9).

Гапда иккинчи даражали бўлақлар уюшиб келади. Масалан, Бадрун отли бойдан эллик икки тўп бўз олиб, ўрнига жория берилгани тўғрисидаги васиқада: *Aram bir-ök erklig beg isi, elci-yalawac kücin tutup, yulayin, alayin, tesärlär, bu kiši-teg iki kiši berip yamä (?) sözlari yorimasun* (Агар бирор кимса ҳуқумдор бегнинг, элчининг кучига таяниб, тортиб олайин, дегудек бўлса, бу одамга тенг келадиган икки киши бериб, яна сўзини ўтказмасин) (QTH № 4.15–18).

Васиқаларда жумлалар содда ва қўшма гап шаклида келади. Гаплар, ўрни билан, мураккаб қўшма гап шаклида ҳам тузилади. Масалан, васиқаларнинг илк компоненти мураккаб қўшма гап шаклида бўлиб, таркибида сабаб эргаш гапли қўшма гап қатнашади. Бунда эргаш гап воқеа-ҳодисанинг юзага келишига туртки бўлган сабабни кўрсатса, бош гап айна сабабдан келиб чиққан натижани англатади.

Масалан, Қайимгудан тариқ (*yür*) олинганлиги тўғрисидаги васиқа шундай бошланган: *Qoyn yil, ikinti ay, beş yañıqā meñä, Toñatāqā tüškā yür kergäk bolup, Qayimtudin bir siq yür aldım* (Қуй йили, иккинчи ойининг бешинчи куни менга, Тўнгаммага экиб фойдаланиш учун тариқ керак бўлиб, Қайимгудан бир сиқ тариқ олдим) (QTH № 12.1–3).

Ёки Бадрун отли бойдан эллик икки тўп бўз олиб, ўрнига жория берилгани тўғрисидаги хужжатнинг бошланиши: *...(y)il, aram ay, bir yañıqā meñä, (Baçanqa) (yurılaq)liğ böz kergäk bolup, Bādründin el(ig iki) bağliğ böz alıp, meniñ Asan tigin (at)liğ küñümni Bādrünkā elig iki bağliğ bözkä turğu-tomlutu satdım. (...йил, арам ойининг биринчи куни менга, Бачанга ишлатиш учун бўз керак бўлиб, Бадрундан эллик икки боғлиқ бўз олиб, менинг Асан тигин отли жориямни Бадрунга эллик икки бағлиқ бўзга узил кесил сотдим)* (QTH № 4.1–4).

Олди-берди васиқаларида белгиланган берим кечикса ёки тузилаётган битим бузилгудек бўлса, унинг қўшимча кафолатланувини англатувчи, шунингдек, қул ёки мол-мулк

савдоси билан боғлиқ васиқаларда унинг бундан буёнги эгасига берилаётган доимий эгаликнинг кафолатланувини англатувчи жумлалар шарт эргаш гапли қўшма гап шаклида тузилади.

Гапдаги хабар сўзловчи хақида кетаётган бўлса, эргаш гапнинг кесими *-sar-men*, *-sär-men*, бош гап эса дарак гап шаклида бўлиб, унинг кесими *-ur-men*, *-ür-men* қўшимчаси билан берилади. Масалан, Қайимтудан насияга бўз олинганлиги тўғрисидаги васиқада: *Bermädin, keçürsär-men, el yañinça asiği bilä köni berür-men* (Бермай, кечиктирсам, эл йўсинича ортиги билан бераман) (QTH № 14.7–9).

Баъзан эргаш гап сўзловчи хақида бўлиб, бош гап ўзгага қаратилади ва у буйруқ гап шаклида бўлади. Буйруқ бир кишига қаратилган бўлса, кесими *-sun*, *-sün*, кўпликда эса *-sunlar*, *-sünlär* қўшимчаси билан ҳосил қилинади. Яна ўша васиқада: *Be(r)ginčä bar-yoq bolsar-men, inim Sutyaşiri anı tegilär bilä köni bersünlär* (Бергунча бор-йўқ бўлсам [борман-йўқман], иним Сутяшири уни укалари билан бирга қайтарсинлар) (QTH № 14.9–12).

Ёки Қайимтудан тариқ олинганлиги тўғрисидаги васиқада: *Bermädin, keçürsär-men, el yañinça tüsi bilä köni bersünlär* (Бермай, кечиктирсам, эл қондаси буйича ошиги билан берсинлар) (QTH № 12.6–8).

Гапдаги хабар ўзга хақида бўлса, кесими *-sar*, *-sär* қўшимчаси билан ҳосил қилинади. Бадрун отли бойдан эллик икки тўп бўз олиб, ўрнига жория берилгани тўғрисидаги васиқада: *Taplasar, özi tutsun, taplamasar, adin kişikä ötkürü satsun* (Истаса, ўзи тутиб турсин, истамаса, бошиқа кишига ўтказиб сотсин) (№ 4.13–14).

Кўни Куз отли хўжайиннинг Бурхан Кули отли қулига берган эрк хужжатида: *Bu күntä minčä Burхан Quliniñ ya örü tağqa, qudi qumtqa barsar, öz көñülinčä buyan берip yorisun.* (Бугундан бошлаб Бурхан Қулининг (эрки ўзида), юқори тоққа (борадими), қуйи қумга борадими, ўз күнелича йўл тутсин, савоб учун юраверсин) (QTH № 29.8–10).

Одатда, хужжат тузиш жараёнини кузатиб турган гувоҳлар икки-уч, баъзан тўрт кишидан иборат бўлади, шунинг учун улар тўғрисидаги маълумотлар, кўпинча, боғловчисиз кўшма гап шаклида келади.

Масалан, Бадрун отли бойдан эллик икки тўп бўз олиб, ўрнига жория берилгани тўғрисидаги хужжатда: *Bu bitigkâ taniq Сахай, taniq – Misir Qara Quz, taniq – Beg Temir Quz, [taniq –] Çaraq Silqa* (Бу хужжатга гувоҳ Чахай, гувоҳ – Мисир Қора Қуз, гувоҳ – Бег Темир Қуз, (гувоҳ –) Чарақ, Силқа) (QTH № 4.20–22).

Кўпинча бундай гапларда “гувоҳ” (*taniq*) сўзи билан бирга ўша гувоҳнинг исми-шарифи кўрсатиб қўя қолинади. Бунда содда гапларнинг бош бўлаклари – эга ва кесими ўзаро тенг муносабатли бўлади.

Масалан, Қайимтунинг ижарага узумзор олганлиги тўғрисидаги васиқада: *Taniq – Beg Buqa, taniq – Elçi* (Гувоҳ – Бег Буқа; гувоҳ – Элчи) (QTH № 18.8–9).

Васикаларда баъзи жумлалар кўчирма гап шаклида ҳам тузилади. Масалан, Қайимтунинг эгалик қилиши учун берилаётган ер хужжатида: *Bu yerkâ miñ kün, tümän kün(kâ t)egi Qayımtu e(rk)lig bolsun. Taplasar, özi tutsun, taplamasar, adin kişikâ ötkürü satsun, tep bitig berdimiz* (Бу ерга минг кун, туман кунга қадар Қайимту эгалиг қилсин. Истаса, ўзи тутсин, истамаса, бошқа кишига ўтказиб сотсин, деб хужжат бердик) (QTH № 9.5–9).

УЧИНЧИ БЎЛИМ. МАТН СТИЛИСТИКАСИ

Эътибор қаратилаётган масалалар:

Илк ўрта асрларнинг васиқаларида компонентларнинг берилиш усули.

Васиқаларда сўзловчи нутқи ва унинг берилиши.

Васиқаларда расмий ва бадиий услублар синкретизми.

Васиқаларда ишлатилган стереотип бирликлар ва уларнинг функционал хусусиятлари.

Стереотип бирликлар интерпретацияси.

Васиқалар қулга эркинлик бериш билан боғлиқ, қулни ёки ерни сотиш билан боғлиқ, бола асраб олиш билан боғлиқ, экин майдонини ижарага олиш билан боғлиқ, дон-дун, кунжит сингари нарсаларни қарзга олиш билан боғлиқ, бўзни бирор нарсага айирбошлаш билан боғлиқ, қарзга пул ёки олтин-кумуш олиш билан боғлиқ ҳолатларда тузилган. Ўтмишдан қолган васиқаларни қуйидаги турларга ажратиш мумкин:

- (1) Қулга эркинлик бериш васиқалари;
- (2) Қулни сотиш васиқалари;
- (3) Кимса ёки нарсани гаровга қўйиш васиқалари;
- (4) Васиятнома ёки мерос бўлиш васиқалари;
- (5) Бола асраб олиш васиқалари;
- (6) Экин майдони ёки узумзорни ижарага олиш васиқалари;
- (7) Қарз олиш васиқалари;
- (8) Тавар-буюмни айирбошлаш васиқалари;
- (9) Олди-берди васиқалари;
- (10) Бошқа турдаги васиқалар.

Васиқаларнинг қолип аник, уларда стереотип бирликлар, бошқа ҳужжатларга қараганда, кўпроқ ишлатилади. Шунга кўра, васикани “қолип-ҳужжат” деса бўлади.

ВАСИҚАЛАРДА КОМПОНЕНТЛАРНИНГ БЕРИЛИШ УСУЛИ

Васиқаларнинг компонентлари уларнинг турига боғлиқ.

Васиқаларда компонентларнинг берилиш усуллари тубандагича:

Васиқаларда сана(тарих, йил-ой-кун)нинг берилиши. Юсуф Хос Ҳожиб “сана”ни *yil-ay-kün* деб атаган: *Yil-ay-kün kečär-teg tiriglig kečär.* – Туриглик йил-ой-кундек кечади (QBN.50b,8). *Yil-ay-kün* “календарь, тақвим”ни ҳам билдиради. Шарқ манбашунослигида *yil-ay-kün* ни *sana* ёки *ta'rix* дейилади.

Васиқалар ҳужжат тузилган кунни, яъни тарихни айтиш билан бошланади. Сана йил-ой-кун кетма-кетлигида, яъни башлаб йил, кейин йилнинг оyi ва ойнинг куни айтилади. Йил эскича турк-мучал тартибида: *ud yil, it yil, qoyn yil* сингари. Ойлар эскича санок кетма-кетлигида: *birinč ay, ikinč ay, üçünč ay, törtünč ay* сингари. Икки хонали сонга келганда *bir yigirminč ay, iki yigirminč ay* дейилади. Айрим васиқаларда ойлар буддавий отлари билан аталган: *aram ay* (биринчи ойнинг оти), *čaxšapat ay* (йил охиридаги ойнинг оти) сингари. Куни айтилганда, кўпинча, *yañıqa* сўзи ҳам кўшиб қўйилади (*bir yañıqa* сингари), бу санок “(ойнинг) биринчи кунда” деган маънони англатади. Мана мисоли: *Toñuz yil, onunč ay, alti y(i)g(i)rmikā* – Тўнғуз йили, ўнинчи ойнинг ўн олтинчи кунда; *Qoyn yil, aram ay, bir yañıqa* – Қўй йили, арама ойнинг биринчи кунда.

Сана жўналиш қўшимчаси *-qa, -kā* билан қўлланса-да, бироқ “шу санада” деган маънони англатади. Сабаби, бу жумланинг давомида ҳужжат нима учун тузилаётгани таъкидланади ва *meñā* сўзи билан олинаётган нарса олимчига тегишлилиги билдирилади. *Meñā* олмошидаги жўналиш шакли йил-ой-куннинг айтилишини ҳам ўзига мослайди.

Васиқада қарз олинаётганлиги ёки мулк сотилаётганлигининг сабаби, олимчи ва беримчининг исми-

шарифини кўрсатиш. Қарз олаётган ёки мулкини сотаётган бир киши бўлса, *menā*, икки ва ундан ортиқ киши бўлса, *bizkā* сўзи билан исми-шарифи ва нима учун, кимдан қарз олаётгани ёки кимга мулк сотаётгани кўрсатилади. Жумла сабаб эргаш гапли қўшма гап шаклида тузилади. Бу ўринда “ишлатиш учун” мазмундаги *tüşkā*, қайта ишлашга олаётган бўлса, *yunqlaqliq* сўзлари ишлатилади; эргаш гапнинг кесими *kerğäk bolup* шаклида, бош гапнинг кесими *aldim* (олдим), мулк олдибердиси билан боғлиқ васиқаларда эса *satdim* (сотдим) ёки *tuğuru-tumlitu satdim* (узил-кесил сотдим) шаклида тугайди. Сотувчилар бир неча киши бўлса, кесим ҳам шунга мослашади. *Yunqlaqliq* – илк англамида “хом ашё; материал” дегани. Агар *yunqlaqliq böz* бўлса, “кийим-кечаклик бўз”; *yunqlaqliq tawar* бўлса “қайта ишлаш учун тавар” ва шунинг сингари маънолар англашилади. Жумладан, Ўзмиш Тўғрил ва Тугалнинг Чўкудаги ерларини Эничук акага хатлаб берганлари тўғрисидаги васиқада: ... *biziñä – Ozmiş Toğrilqa, Tügälkä, yunqlaqliq böz kerğäk bolup, Čöküdaki yerim(i)zni Eñičük eçikä tuğuru-tumlitu satdim(i)z.* – ... бизга – Ўзмиш Тўғрилга, Тугалга, кийим-кечаклик бўз керак бўлиб, Чўкудаги еримизни Эничук акага узил-кесил сотдик (ТНТ № 1,2–3).

Васиқада беримнинг нархини ва қайтимни келишув. Ер олди-бердиси билан боғлиқ васиқаларда сотилаётган ернинг нархи келишиб олинади. Сотув нархи тилга олинганда, кўпинча *inča sözlästim(i)z* деган ибора ишлатилади, бу “(нархини) шундай келишдик” дегани. Ернинг эвазига олинаётган нарса ўлчамияю қийматигача аниқ-таниқ кўрсатилади; буни “(шу нархга) кесишдик” (*kesištimiz*) деб таъкидлаб ҳам қўйилади. Жумладан, Ўзмиш Тўғрил ва Тугалнинг Чўкудаги ерларини Эничук акага хатлаб берганлари тўғрисидаги васиқада: *Satiğ (b)özin (inča sözläš)tim(i)z: Lükčün kedini yorir šuuluğ-t(a)mğ(a)liğ yüz yetmiş ikilig yoğan bözkä kesištini(i)z.* – Бўзнинг нархини (шундай битиш)дик: Лукчунинг бозорида ўтадиган имзоли-тамғали юз етмиш тўп қалин бўзга кесишдик (ТНТ № 1,3–6).

Фоизи билан қарзга олинаётган нарсалар бўйича тузилган васиқаларда эса дон-дун ёки бошқа бир таварнинг қайтими, яъни унинг неча фоиз килиб қайтарилиши кўрсатиб қўйилади.

Васиқада беримнинг қачон ва ошиғи билан қанча қилиб қайтарилувининг кўрсатилиши. Ошиғи билан қайтариш эвазига олинган дон-дун ва шунга ўхшаш нарсалар учун тузилган васиқаларда беримнинг қачон ва қанча қилиб қайтарилуви ҳам кўрсатилади. Бунда гапнинг кесими кўпинча *köni berür-men* (аниқ қайтараман) бирикмаси билан тугайди. Масалан, Қайимту деган бойдан тариқ (*yür*) олинганлиги тўғрисидаги васиқада беримнинг кузда бир ярим баробар қилиб қайтарилиши кўрсатилган: *Küz yañida bir yarim siq yür köni berür-men*. – Кузнинг бошида бир ярим сиқ тариқ қилиб қайтараман (QTH № 12,4–6).

Ерни ишлашга олиш бўйича тузилган васиқаларда олинажак ҳосилнинг кимга қанчадан тегиши, улуши ҳам кўрсатилади.

Беримни қайтариш бурчининг кўрсатилиши. Ошиғи билан қайтариш эвазига олинган нарсалар учун тузилган васиқаларда қарз вақтида қайтарилмаса, эл қоидасича (*el yañınca*) ошиғи билан берилуви таъкидланади. Мабодо, беримчи ўлиб-нетиб, берим қолиб кетгудек бўлса, унда иниси, бола-чақаси ёки яқинларига юкланади. Бунда шарт эргаш гап *Berginca bar-yoq bolsar-men* (Бергунча бор-йўқ бўлсам [борман-йўқман]) шаклида бўлади. Масалан, Қайимтудан тариқ (*yür*) олинганлиги тўғрисидаги васиқада ўқиймиз: *Bermädin, keçürsär-men, el yañınca tüsi bilä köni bersünlär. Berginca bar-yoq bolsar-men, inim Barçaqı anı tegilär bilä köni bersünlär*. – Бермай, кечиктирсам, эл қоидаси бўйича ошиғи билан берсинлар. Бергунча бор-йўқ бўлсам [борман-йўқман], иним Барчақи уни укалари билан қайтарсинлар (QTH № 12,6–10).

Васиқаларда томонлар ўртасида олди-берди бўлиб ўтганлигининг кўрсатилиши. Ерни сотиш, бирон нарсани айирбошлаш билан боғлиқ васиқаларда олувчи пулни ёки қиймати сотилаётган ерга, айирбошланаётган нарсага тенг молни ҳеч қолдирмай санаб берганини, сотувчи эса уни санаб

олганини билдиради. Муҳими, бу жумлалар ҳар икки томоннинг ўз тилидан (нутқидан) берилади. Жумладан, Ўзмиш билан Тугалнинг ўз ерини Баса Тўғрилга хатлаб берганлари тўғрисида тузилган васиқада олди-берди шундай кўрсатилган: *Bu üç otuz bözüg bitig qilmis kün üza men, Basa Toğril tüğal berdim. Biz, (Ozmiş) Tüğäl birlä bir eksügsüz tüğä(l) (aldî)m(i)z.* – Бу йигирма уч (тўп) бўзни хужжат тузилган кун мен, Баса Тўғрил тугал бердим. Биз, (Ўзмиш) Тугал билан сира қолдирмай, тугал олдик (ТНТ № 2,6–9).

Мулкнинг бутунлай сотилганлигини далилловчи жумла. Мулкнинг олди-бердиси билан боғлиқ васиқаларда ер ёки қулнинг бутунлай сотилганлигини билдириш учун *miñ yil tümän künkä tegi erklig bolsun* (минг йил туман кунга қадар эғалик қилсин), *miñ tümän yilqa tegi erklig bolsun* (минг туман йилга қадар эғалик қилсин) сингари жумлалар ишлатилади. Бунда *miñ yil, tümän kün; miñ tümän yil* бирикмалари вақтнинг ўла-ўлгунча эканлиги, доимийлигини англатади. Яна, олувчи кимсанинг бундан буёғига эркинлиги ўзида эканини таъкидлаш учун юқоридаги жумлага *Taplasar, özi tutsun, taplamasar, adin kisikä ötkürü satsun* (Истаса ўзи тутсин, истамаса, бошиқа кишига сотиб юборсин) деб ҳам қўшиб қўйилган. Бунинг билан ер ёки қулнинг янги эғасига бутунлай эркинлик берилмакда.

Васиқаларда сотилаётган ернинг чегарасини кўрсатиш. Ер олди-бердиси билан боғлиқ васиқаларда узил-кесил сотилаётган ернинг чегараси (*yerniñ siçisi*) ҳам кўрсатиб қўйилган. Бунда ернинг тўрт ёғдаги чегараси, унинг кимларга тегишли жойлар билан туташуви аниқ берилади. Хужжатларда “тараф, томон” сўзи *yïñaq* дейилиб, чегара ёқлари шунга қўшиб айтилган: *öñdün yïñaq* – шарқ томон, *küntün yïñaq* – жануб томон, *kedîn yïñaq* – ғарб томон. Мамлакат шимоли тоғлиқлар билан ўралгани учун, шимолни *tağdîn yïñaq* дейилган баъзи хужжатларда. Жумладан, Ўзмиш Тўғрил ва Тугалнинг Чукудаги ерларини Эничук акага хатлаб берганлари тўғрисидаги хужжатда сотилаётган ернинг чегараси шундай

кўрсатилган: *Bu yerniñ siçisi: öñdün yïñaq Beki, Baçaq, olarniñ ögän, küntün yïñaq Turmiş tuduñnuñ yer, kedin yïñaq yol, tağdün yïñaq Bekiniñ, Baçaqniñ yer adirar. Bekiniñ, Baçaqniñ qañli yoli bu yerniñ adaq-atiziniñ içinti-ol.* – Бу ернинг чегараси: шарқ тарафдан Беки, Бачақ, уларнинг ўзани, жануб тарафдан Турмиш тудунгнинг ери, ғарб тарафдан йул, тоғ [шимол] тарафдан Бекининг, Бачақнинг ери айиради. Бекининг, Бачақнинг арава йули бу ернинг этагидаги атизнинг ичидадир (ТНТ № 1,17–21).

Йиг Буртнинг ўз ерини Кутлуғ Таш отли кимсага хатлаб бергани тўғрисидаги васиқада ернинг чегараси куйидагича белгиланган: *Bu yerniñ siçisi: örü yïñaq ögän adirar. Öñdün yïñaq Toyiçaq (?) yeri adirar. Qudî yïñaq ögän, Lusay yeriñä bargü ögän adir(a)r. Kedin yïñaq Yanyaq (?) İnal yeri adirar.* – Бу ернинг чегараси: шимол тарафдан ўзан айиради. Шарқ тарафдан Тўйичақ(нинг) ери айиради. Куйи (жануб) тарафдан ўзан, (яъни) Лусай ерига борадиган ўзан айиради. Ғарб тарафдан Яняқ Инал ери айиради (ТНТ № 3,9–12).

Васиқаларда олди-бердини кузатиб турган гувоҳларни кўрсатиш. Тузилган васиқаларнинг якунида олди-бердини, хукукий жараёни кузатиб турган кишилар ҳам кўрсатилади. Матннинг ушбу бўлаги хужжатнинг легитимлигини таъминлайди.

Гувоҳлар, ҳарқалай, қарз берувчи, мулк олди-бердиси билан боғлиқ васиқаларда эса мулкни сотиб олувчи томонидан сайланган бўлуви керак. Бундай деяётганимнинг сабаби, Қайимту бахши деган кишининг ўзга кимсаларга қарзга бертган дон-дуни, экин экиш учун ижарага берган ери тўғрисидаги васиқалардан анчагина етиб келган (*қаралсин*: ҚТН № 10–12). Қизиги шундаки, уларнинг айтарли ҳаммасида ўша-ўша кишилар гувоҳ сифатида қатнашган.

Гувоҳлар, одатда, икки ёки уч, баъзан тўрт кишидан иборат бўлади. Бунда *taniq*, яъни “гувоҳ” сўзи билан гувоҳларнинг исми-шарифи тўлиқ келтирилади. Масалан, оға-ини Ўзмиш Тўғрил билан Баса Тўғрилнинг олди-бердиларидан узилишгани

тўғрисидаги васиқада гувоҳлар шундай кўрсатилган: *Taniq – Alp Turmiš, taniq – Y(a)rp Tog[r]jil. – Гувоҳ – Алп Турмиш, гувоҳ – Ярп Тугрил* (ТНТ № 6,11–12). Айрим ҳужжатларга гувоҳларнинг тамгалари ҳам қўйилган.

Васиқаларда хат битувчини кўрсатиш. Васиқалар сўнгида олди-бердини хатга туширган, ҳужжатни битган кишининг оти ҳам кўрсатилади. Хат битувчилар ўз замонасининг саводли, расмийчиликни биладиган кишилари эди. Кўпинча, бу юмушни маҳкама ходими (натариус) бажарган. Айрим ҳужжатларни қарз бераётган киши ҳам тузган. Ҳужжат битувчи охирида ўзининг отини ҳам ёзиб қўйган. Одатда, бу жумла унинг ўз тилидан берилиб, битувчининг отидан кейин *ayitip bitidim*, баъзан *yinckā ayitip bitidim* деб таъкидланади. Бунда *ayitip bitidim* дегани “қарз олувчи ёки ҳужжат туздирётган кишининг айтганлари, айтиб тургани бўйича ёздим; сўраб ёздим”, *yinckā ayitip bitidim* эса “унинг айтганлари бўйича сўзма-сўз ёздим; айтганларини сўзма-сўз сўраб ёздим” деган маъноларни англатади; *yinckā ay* – “сўзма-сўз, бирма-бир, шошмай, дона-дона қилиб айтмоқ” дегани.

Yinckā~yinckā – “секин, оҳиста; босиқ, вазмин” дегани (*yinck~yinck* сўзидан). “Қутадғу билиг”дан чоғиштиринг: *Bulardīn biri qazi, yinckā, ariğ. – Булардан бири босиқ ва пок қозидир* (QBN.192b,5). Ёки: *Bodun inckā tegdi, yarudi kūni. – Халқ осойишталикка етишади, кун и ёруғ бўлади* (QBN.192b,5).

Масалан, Ўзмиш Тўғрил ва Тугалнинг ўз ерларини Эничук акага, бошқа бир ерни Баса Тўғрилга хатлаб берганлари тўғрисидаги васиқаларнинг иккаласини Чукуй Тунг деган кимса тузган. *Men, Cikiy Toñ ayitip bitidim (Men, Чикуй Тунг сўраб туриб [уларнинг айтганлари бўйича] ёздим)* дея таъкидланади васиқаларнинг сўнгида (ТНТ № 1,24b; ТНТ № 2,23).

Васиқанинг ҳуқуқийлигини таъминловчи белгилари. Васиқа – расмий-ҳуқуқий ҳужжат. Қуйидаги белгилари унинг расмийлиги, ҳуқуқийлиги, ишончлилигини таъминлашга хизмат қилади:

- Васиқаларда унинг тузилган куни, санаси албатта кўрсатилади.

- Уларда қарз олаётган, қарз бераётган кимсалар, қарзнинг қайтарилишини кафолатга олаётган киши, шунингдек, олдибердини кузатиб турган гувоҳлар, ҳатто ҳужжатни битувчи кимсанинг оти ҳам кўрсатилади. Бадий асарлардаги персонажлардан айрича ўлароқ, улар ўша замонда яшаб турган кимсалардир.

- Насияга олинаётган нарса-буюмнинг ўлчови, унинг қачон ва неча ҳисса қилиб қайтарилиши аниқ кўрсатилади. Вақтида тўланмай қолса, юрт қондасига кўра, қўшимча тўловга тортилиши ҳам таъкидлаб қўйилади.

- Мабодо, бирор кор-қол бўлиб, қарз тўланмай қолгудек бўлса, беримчининг яқинлари уни албатта тўлаши ёзиб қўйилади.

- Мулк сотувида эса, келажакда олимчидан уни ҳеч кимса, ҳатто бекларнинг кучига таяниб ҳам, даъво қила олмаслиги, олимчининг эрки бутунлай ўзида эканлиги кафолатланади.

- Ер сотилаётганда унинг майдони, чегаралари аниқ кўрсатилади.

- Ер ижарага берилаётганда унга кетадиган уруғликнинг пулини, ер-мулк солиғини кимлар тўлаши аниқ белгилаб қўйилади.

- Васиқага беримчининг (қарз тўловчининг), гувоҳларнинг нишони, тамғалари босилади. Уларнинг айтган сўзи тамғалар билан тасдиқланади.

- Ҳужжат тузишда қатнашаётган кишиларнинг сўзлари уларнинг ўз тилидан келтирилади. Ҳужжат бир неча кишининг (юридик кимсаларнинг) нутқидан тузилади. Бу ҳам ҳужжатнинг ишончлилигини, легитимлигини оширади.

ВАСИҚАЛАРДА СЎЗЛОВЧИ НУТҚИ ВА УНИНГ БЕРИЛИШИ

“Сўзловчи нутқи” дейилганда матн кимнинг тилидан битилганлиги тушунилади. Ўтмишда яратилган ёзма ёдгорликларда нутқ масаласига жиддий эътибор қаратилган. Жумладан, Иккинчи кўк турк хоқонлиги даврида яратилган Тўнюкук битиги муаллифнинг ўз тилидан баён этилган. Ёки тарихчи ва адиб Йўллуғ тигин каламига мансуб Кул тигин ҳамда Билга хоқон битигларида (биринчиси 732 йил, кейингиси 735 йил) матннинг катта бир қисми Билга хоқон тилидан баён этилади.

Расмий ҳужжатларда сўзловчи нутқи масаласи, ҳужжатнинг турига қараб, ажралиб туради. Жумладан, хон ва султонларнинг ёрлик ҳамда дипломатик мактублари уларнинг ўз тилидан тузилади (тўғрироғи, бахши ёки котиб уларнинг айтиб тургани бўйича ёзади. Васиқанинг охирида хат битувчининг ўзи *ayitip bitidim*, яъни “сўраб ёздим” деб таъкидлаб ҳам қўяди). Васиқалар эса бундан фарқли. Уларда нутқ матн компонентлари билан боғлиқ ҳолда танланади. Масалан, кулга эркинлик бериш васиқаларида матн, одатда, эркинлик берувчи кимса тилидан (нутқидан) тузилади. Ёки олди-берди ҳужжатларида матн беримчи тилидан (нутқидан); ерни сотиш васиқаларида эса сотувчи нутқидан тузилади. Лекин пулни ёки айирбошланаётган нарсани санаб олаётган олимчининг матн орасидаги сўзи, гувоҳларнинг ва хат битувчининг васиқа яқунидаги сўзлари уларнинг ўз нутқидан келтирилади. Бу нарсаларнинг бари ҳужжатнинг легитимлиги, ишончлилиги, ҳаққанийлигини таъминлашга хизмат қилган.

Васиқаларда сўзловчи нутқининг берилиш тартибини ҳозирда Россия ФА Шарқ қўлёзмалари институтида SI 4716 (SI 0/54) кўрсаткичи остида сақланаётган Қайтсу тудунгнинг Чинтсу Шиладан қарзга кумуш олиб, эвазига ўз ўғлини ишлаш учун топширганлиги тўғрисидаги васиқа мисолида кўриб чиқамиз (матнлар бўлимидаги № 2- ҳужжат).

Матндаги сўзловчи нутқини белгилаш учун, бошлаб, ушбу битимга аралашаётган кимсалар аниқлаб олинмоғи керак. Масалан, ушбу васиқани тузишда қатнашаётган юридик кимсалар куйидагилар:

(1) Чинтсу Шиладан кумуш қарз олиб, эвазига ўз ўғлини ишга топшираётган Қайтсу тудунг;

(2) Қайтсу тудунгга кумуш қарз бериб, эвазига унинг ёш ўғлини ишга ёллаётган Чинтсу Шила;

(3) Гувоҳлар икки киши: Қутадамиш Қая ва Сенгичун;

(4) Хужжатни тузувчи Буян Қая. Васиқанинг тартибли ва чиройли хат билан ёзилганига қараганда, ҳарқалай, бу кимса котиб ёки давлат идорасининг ходими (нотариус) бўлуви керак.

Муҳими шундаки, васиқани тузишда қатнашаётган кишиларнинг айтаётган сўзи хужжатни тузувчи Буян Қая тилидан эмас, уларнинг ўз тилидан (нутқидан) берилади. Бу нарса васиқанинг легитимлиги билан боғлиқ: матн компонентларининг олди-берди жараёнида қатнашаётган юридик кимсаларнинг ўз тилидан берилиши ваъданинг ҳаққонийлиги, хужжатнинг ишончилигини таъминлайди. Яна расмий нутқнинг таъсири ҳам ошади.

Матн ўз мазмунига кўра куйидаги компонентларга бўлинади:

Биринчи компонент: Қайтсу тудунгга олди-берди учун кумуш керак бўлиб, ўз ўғлини Чинтсу Шилага ишга топширганлигининг таъкиди:

Toʻnguz yil, aram ay, on yaʻniqa menä, Qaytsu tudunqqa yuŋlaqlig̃ k̄ümüş kergäk bolup, özümtä tuğmish Titsu atl(i)ğ̃ oğlumni Çintsu Şılaqa üç yilliq tutquğ berdim. – Тунгиз йили, арам ойининг ўнинчи куни менга, Қайтсу тудунгга ишлатиш учун [яъни савдо-сотикқа] кумуш керак бўлиб, ўзимнинг туққан Титсу отли ўғлимни Чинтсу Шилага уч йил муддатга ишлатиш учун бердим (матннинг 1–4- қаторлари).

Иккинчи компонент: Қарзга олинаётган кумушнинг миқдори:

Tutquġ kümüŝin inča sözläŝti(m)iz: on satir kümüŝkâ tutquġ berdim. – Эвазига тўланадиган кумушни шундай келишидик: (ўғлимни) ун сатир кумуш учун бердим (5–6- қаторлар).

Учинчи компонент: Икки киши орасида кумуш олди-бердисининг бўлиб ўтганлиги:

Bu on satir kümüŝni bitig qilmîŝ kün üzâ men, Qaytsu tu(dun) tûġal tartip aldîm. – Бу ун сатир кумушни васиқа тўзилган кунни мен, Қайтсу тудунг тўгал ўлчаб олдим (6–8- қаторлар).

Men, Çintsu Sila, yemâ bir eksügsüz tûġal berdim. – Мен, Чинтсу Шила ҳам ҳеч бир камчиликсиз тўгал бердим (8–9- қаторлар).

Тўртинчи компонент: Ишга ёлловчи томонидан ўғилчага бериб туриладиган кийим-кечакларнинг сони ва тури:

Bu oġulq(i)yaqa bir yilta bir üm, köküsmäk, bir qay, bir uyuy ĉ(a)ruq, iki yilta bir cäkräk, üç yilta bir börk bilâ berür-men. – Бу ўғилчага бир йилда бир иштон, нимча, бир жуфт этик, бир жуфт чорик; икки йилда бир пахта матоли кўйлак; уч йилда бир бўрк билан берурман (9–12- қаторлар).

Бешинчи компонент: Ишга топшириладиган ўғилчанинг йўл қўйжак қилмишларига кимлар жавобгар экани:

Oġulq(i)ya Çintsu Silaniñ ewindakilär bilâ yoriþ, oġri tew qilsar, tutġu qarġu, yoq itük qilsar, men, Çintsu Sila baŝiña bolur. – Агар ўғилча Чинтсу Шиланинг уйидагилар билан юриб, ўзрилиқ-эзрилиқ қилса, молдан юлиб, зиён етказса, мен, Чинтсу Шиланинг гарданимга бўлади (13–15- қаторлар).

Yaliñuz yoriþ, oġri tew qilsar, yoq-itük qilsar, men Qaytsu tu(dun) baŝimqa bolur. – Ёлғиз юриб, ўзрилиқ-эзрилиқ қилса, зиён етказса, мен Қайтсу тудунгнинг гарданимга бўлади (15–16- қаторлар).

Олтинчи компонент: Уғилча касал бўлиб қолса, кимлар уни боқажаги:

Igläsär, yeti künki mün-as men, Çintsu Şila berür-men. – Касал бўлиб қолса, етти кунлик қуюқ-суюғини [сүзма-сүз: шурваси билан ошини] мен, Чинтсу Шила берурман (17v–18v-қаторлар).

Yeti kündin keçsär, men, Qaytsu tu(duñ) egäläp alip, kün eksükin köni berür-men. – Етти кундан ўтса, мен, Қайтсу тудуңг ҳар кунги чиқимини қоплаб, албатта тўлайман (18v–19v-қаторлар).

Еттинчи компонент: Касал бўлиб ўлса, олинган қарзни ким ва қай миқдорда қоплаши:

Igläp ölsär, yarim tawarî ölür, yarim tawarî tirilür. Tirildaäi tawar yana men Qaytsu tu(duñ) üzä bolup, köni berür-men. – Касал бўлиб ўлиб қолса, ярим моли ҳам ўлади [қарзнинг ярми ҳисобдан чиқади], ярим моли қолади [ярми тўланади]. Сақланиб қолган моли яна мен, Қайтсу тудуңнинг елкамда бўлиб, (уни) аниқ тўлайман (20v–22v- қаторлар).

Саккизинчи компонент: Уч йилга қадар васиқа ўз кучида қолажаги, битим бузилган тақдирда зиён учун тўланажак жариманинг миқдори:

Üç yil tügämäginçä, öntürmüz-men. Apam öntür[ür]-men, tesär-men, bu küniüs-ök bermiş küntin berüki asiği bilä köni berür-men. – Уч йил тугамагунча, сүзимдан кечмайман. Агар сүзимдан кечдим, дегудек бўлсам, бу қумуш берилган кундаги ҳужжат бўйича фойдаси билан албатта қайтараман (22v–25v-қаторлар).

Тўққизинчи компонент: Олди-бердини расмийлаштиришни кузатиб турган гувоҳлар:

Taniq – Qutadmış Qaya, taniq – Señičün. – Гувоҳ – Қутадмиш Қая, гувоҳ – Сенгичун (25v–26v- қаторлар).

Ўнинчи компонент: Битимнинг қарз олувчи томонидан тамга билан тасдиқлаб қўйилганлиги:

Bu tamga men, Qaytsu tu(dun)niq-ol. – Бу тамга мен, Қайтсу тудунниқидир (26v- қатор).

Ўн биринчи компонент: Хужжатни битувчи кимсанинг оғзи: *Буян Q(a)ya bitidim.* – Буян Қая ёздим (26v- қатор).

№	Матн компонентларининг мазмуни	Матн кимнинг тилидан битилгани
1	<i>Қайтсу тудунга олди-берди учун кумуш керак бўлиб, ўз ўглини Чинтсу Шилага ишга топтирганлигининг таъкиди</i>	<i>Қайтсу тудунг тилидан</i>
2	<i>Қарзга олинаётган кумушнинг миқдори</i>	<i>Қайтсу тудунг тилидан</i>
3	<i>Икки киши орасида кумуш олди-бердисининг бўлиб ўтганлиги</i>	<i>Қайтсу тудунг ва Чинтсу Шила тилидан</i>
4	<i>Ишга ёлловчи томонидан ўзгилчага бериб туриладиган кийим-кечакларнинг сони ва тури</i>	<i>Чинтсу Шила тилидан</i>
5	<i>Ишга топтирилаётган ўзгилчанинг йўл қўяжасқ қилмишлариغا кимлар жавобгар экани</i>	<i>Чинтсу Шила ва Қайтсу тудунг тилидан</i>
6	<i>Ўзгилча касал бўлиб қолса, кимлар уни боқажасғи</i>	<i>Чинтсу Шила ва Қайтсу тудунг тилидан</i>
7	<i>Касал бўлиб улса, олинган қарзни ким ва қай миқдорда қоплаши</i>	<i>Қайтсу тудунг тилидан</i>
8	<i>Уч йилга қадар васиқа ўз кучида қолажасғи, битим бузилган тақдирда зиён учун туланажасқ жариманинг миқдори</i>	<i>Қайтсу тудунг тилидан</i>
9	<i>Олди-бердини расмийлаштиришни кузатиб турган гувоҳлар</i>	<i>васиқани битувчи тилидан</i>
10	<i>Битимнинг қарз олувчи томонидан тамга билан тасдиқлаб қўйилганлиги</i>	<i>Қайтсу тудунг тилидан</i>
11	<i>Хужжатни битувчи кимсанинг оти</i>	<i>васиқани битувчи тилидан</i>

Олди-берди учун кумуш керак бўлиб, Чинтсу Шиладан қарз олингани ва эвазига ўз ўғлини унга ишга топширганлиги тўғрисидаги **бошловчи** ҳамда қарзга олинаётган кумушнинг миқдори кўрсатилган **иккинчи компонент** Қайтсу тудунг тилидан берилган:

Toʻnuz yil, aram ay, on yanıqa meña, Qaytsu tudunqqa yunqlaqlıg kümüš kergäk bolup, özümtä tugmıš Tıtsu atl(i)g oğlumni Ćıtsu Šılaqa üç yillıq tutquğ berdim.

Tutquğ kümüšin inča sözläšt(i)miz: on satır kümüška tutquğ berdim.

Икки киши орасида кумуш олди-бердисининг бўлиб ўтганлиги тўғрисидаги **учинчи компонент** икки киши тилидан берилган. Бунда Қайтсу кумушни тугал санаб олганлигини таъкидлайди: *Bu on satır kümüšni bitig qılmıš kün üzä men, Qaytsu tu(dun) tugal tartıp aldım.*

Унга кумуш топширилганлиги эса Чинтсу Шиланинг тилидан берилган: *Men, Ćıtsu Šıla, yemä bir eksügsüz tugal berdim.*

Ишга ёлловчи томонидан ўғилчага бериб туриладиган кийим-кечакларнинг сони ва тури кўрсатилган **тўртинчи компонент** Чинтсу Шила тилидан берилган: *Bu oğulq(i)yaqa bir yilta bir üm, köküzmäk, bir qay, bir uyuy ç(a)ruq, iki yilta bir cäkräk, üç yilta bir börk bilä berür-men.*

Ўғилчанинг бундан буёнги қилмишларига қимлар жавобгар экани тўғрисидаги **бешинчи компонент** ҳам икки киши тилидан берилади. Чинтсу Шиланинг уй ичидагилар билан билан боғлиқ ҳолда бирор қорихол бўлса, Чинтсунинг ўзи жавоб беради. Бу шарт унинг ўз тилидан берилган: *Oğulq(i)ya Ćıtsu Šilaniñ ewındakılär bilä yoriḡ, oğri tew qılsar, tutğu qarğu, yoq itük qılsar, men, Ćıtsu Šıla başıña bolur.*

Бола ёлғиз юриб, бирор қорихолга йуликкудек бўлса, унга боланинг отаси жавобгар. Келишувнинг бу банди Қайтсу тудунг тилидан берилган: *Yalıñuz yoriḡ, oğri tew qılsar, yoq-itük qılsar, men Qaytsu tu(dun) başımqa bolur.*

Олтинчи компонентда ўғилча касал бўлиб қолса, кимлар уни боқажаги тўғрисида сўз боради. Бу шартнинг ижроси икки кишига юклатилган. Етти кунгача уни ишга ёллаган кимса қарайди. Васиқанинг ушбу банди Чинтсу Шиланинг тилидан берилган: *İgläsär, yeti künki mün-aš men, Cintsu Šila berür-men.*

Етти кундан ўтса, отасига юклатилади. Битимнинг бу банди отаси Қайтсунинг тилидан берилган: *Yeti kündin kečsär, men, Qaytsu tu(dun) egälär alip, kün eksükin köni berür-men.*

Еттинчи компонент бола касал бўлиб ўлса, қарз олинган кумушни ким қоплаши тўғрисида. Бундай ҳолда, кетган харажат иккига бўлинади: бир қисмидан воз кечилади, иккинчи ярми барибир қайтарилади. Бу банд мажбуриятни ўз елкасига олаётган Қайтсу тилидан берилган: *İglär ölsär, yarim tawari ölü, yarim tawari tirilür. Tirildači tawar yana men Qaytsu tu(dun) üzä bolup, köni berür-men.*

Уч йилга қадар васиқа ўз кучида қолажаги, битим бузилган тақдирда зиён учун тўланажак жариманинг миқдори кўрсатилган **саккизинчи компонент** ҳам Қайтсу тилидан берилган: *Üč yıl tügämäginčä, öntürmäz-men. Apam öntür[ür]-men, tesär-men, bu kümüş-ök bermiş künün berüki asiği bilä köni berür-men.*

Тўққизинчи компонентда олди-бердини расмийлаштиришни кузатиб турган гувоҳларнинг оти кўрсатилган. Бу компонент васиқани битувчи тилидан берилган: *Taniq – Qutadmış Qaya, taniq – Sejičün.*

Битимнинг қарз олувчи томонидан тамға билан тасдиқлаб қўйилганлиги тўғрисидаги **ўнинчи компонент** Қайтсу тудунг тилидан битилган: *Bu tamğa men, Qaytsu tu(dun)nuñ-ol.*

Ҳужжатни битувчи кимсанинг оти қайд этилган **сўнгги компонент** котибнинг ўз тилидан битилган: хат битувчи матннинг охирига *Вуян Q(a)ya bitidim* деб ёзиб қўйган.

ВАСИҚАЛАРДА РАСМИЙ ВА БАДИИЙ УСЛУБЛАР СИНКРЕТИЗМИ МАСАЛАСИ

Одатда, расмий услуб ўзининг аниқ ва равшанлиги, кўчма маъноли сўзлар, фразеологик бирикмалар, тасвирий ифодалар, кўтаринки жумлалар, турли бадий воситаларнинг учрамаслиги билан ажралиб туради. Лекин бу ўлчовни, чегарани ҳеч бир ўзгаришсиз қадимги туркий тилдаги расмий битигларга, қолаверса, илк ўрта асрлардан қолган ҳужжатларга нисбатан қўллаш ўзини оқламайди, назаримизда. Сабаби, ўша давр ҳужжатларида, юқорида расмий услубга тегишли деб қаралаётган белгилардан ташқари, оғзаки услубга, бадий матнларга хос воситалар ҳам учраб туради. Битувчи-котиблар фикрни теран англатиш, унинг таъсирини кучайтириш, васиқани мазмунли ва ширали баён қилиш, матн услубининг силлиқ ва оҳангдор чиқиши учун, ўрни билан, бадий воситалардан ҳам фойдаланган. Бир сўз билан айтганда, ҳужжатлар услубига оғзаки, сўзлашув услуби билан бир қаторда, бадий тафаккурнинг, бадий услубнинг, қадимги туркий адабиётнинг таъсири бўлган.

Шундай қилиб, васиқаларда оғзаки ва бадий услубга хос бўлган стереотип жумлалар тизими амал қилади. Улар расмий матнларга бадий бўёқ бериши билан бир қаторда, юридик кимсалар нутқининг таъсирли ва мазмунли чиқиши, ҳаққонийлигини таъминлашга хизмат қилади. Бу нарсани қадимги туркий ёзма адабий тилидаги услублар синкретизми сифатида баҳолаш мумкин. Буни бир-икки мисолда кўриб чиқамиз.

Битиглар орасида Кўни Қуз отли хўжайиннинг Бурхан Кули отли қулига берган васиқаси бор (QTH № 29). Унда хўжайиннинг ўз қулига эрк ҳужжати (*boʻ bitig*) берганлиги тўғрисида сўз боради. Матндан ўқиймиз:

- (1) Taqīgū yīl, üçünç ay, iki yañıqā men
- (2) Köni Quz ağır igkä tegip, öltüp-yiftip
- (3) bargay-men tep, Şıñuy tutuñ begkä,

- (4) küdägüm Likäkä keñäšip-aytišip,
- (5) Gäñsidä tuğmiš Burxan Quli atliğ
- (6) oğulanqa ögkä-qañqa buyanı
- (7) tegsün, tep boš bitig berdim.
- (8) Bu küntä minça Burxan Quliniñ ya
- (9) örü tağqa, qudı quumqa barsar,
- (10) öz köñülinçä buyan berip yorišun.

Энди матн семантикасиға эътибор қаратайлик. 2–3-қаторларда кечган: *ağir igkä tegip, öläp-yitiip bargay-men, tep* жумласи “оғир дардға чалиниб, ўлиб-йитиб кетсам, ишим чала колмасин, деган хавотирда” англамидадир.

6–7- қаторлардаги: *buyanı tegsün tep* – “савоби тегсин дея” маъносини билдиради.

8–10- қаторларда: *Bu küntä minça Burxan Quliniñ ya örü tağqa, qudı quumqa barsar, өз көñülinçä buyan berip yorišun.* Ушбу мисолимиздаги *örü tağqa, qudı quumqa barsar* бирикмасидаги *örü tağ* – “юкори тоғ” ҳамда *qudı quum* – “қуйи кум”, уларни ўзаро қаршилантириш йўли билан бадий санъат ҳосил қилинмоқда; “юкори тоққа (борадими), қуйи кумға борадими” деган маънода, яъни “истаган ерида; хамма ерда” англамида келган. Фикрни бу тарзда ифодалаш расмий битиглар услуби учун ғайри-одатий, лекин матннинг таъсирини ошириш, ифода бадийлигини таъминлаш, “эркинлик” тушунчасини теран англашиш мақсадида ана шу ибора қўлланилган. Шуларни кўзда тутган ҳолда, юкоридаги матнни қуйидагича талқин қилиш мумкин:

- (1) Товуқ йил учинчи ойининг иккинчи кунида мен
- (2) Қўни Қуз оғир касалликка чалиниб, ўлиб-йитиб
- (3) қолмайин дея Шингуй тутунг бег,
- (4) куёвим Лика билан кенгашиб-сўзлашиб,
- (5) Гангсида туғилган Бурхан Қули отли
- (6) ўғлонга (кулга), онамга-отамга савоби
- (7) тегсин деб, эрк хужжатини бердим.
- (8) Бугундан бошлаб Бурхан Қулининг (эрки ўзида),
- (9) юкори тоққа (борадими), қуйи кумға борадими,

(10) ўз кўнглича йўл тутсин, савоб учун юраверсин.

Ёки қул ёки жорияни бирор нарса эвазига айирбошлангани тўғрисидаги васиқаларда “қулни ўзига олаётган киши минг йил, туман кунга қадар унга эгалик қилсин” (*miñ yil, tümän künkä tegi erklig bolsun*), яъни “қул ўлгунча, умр бўйи унинг хизматини қилсин” деган жумла ҳам бадиийдир. Масалан, эллик тош бўз эвазига қулни алмаштирилганлик тўғрисидаги хужжатда: *Bir eksügsüz, bu Yunçiqā miñ yil, tümän künkä tegi Alpiš erklig bolsun* (Ҳеч бир қаршиликсиз, бу Юнғичга минг йил, туман кунга қадар Алтиш эгалик қилсин) (QTH № 2.11–13).

Ёки Бадрун отли бойдан эллик икки тўп бўз олиб, ўрнига жория берилгани тўғрисидаги хужжатда: *Bu men satmiš kişikā miñ yil, tümän künkä tegi Bādrün erklig bolsun* (Бу мен сотган кишига минг йил, туман кунга қадар Бадрун эгалик қилсин) (QTH № 4.12–13).

Бундай ҳолларда *miñ kün-tümän kün* – киши тириклигига нисбатан олинади, “доимий; умр бўйи; ўла-ўлгунча” деган маънони билдиради.

Дарвоқе, *miñ yil, tümän kün* ибораси тарихий-бадиий асарларда “узоқ йиллар; кўп аср” маъносида тез-тез учраб туради.

Олди-берди васиқаларда беримни қайтариш шарти қайд этилганда, *Berginčā bar-yoq bolsar-men* жумласи ҳам ишлатилади. “Бергунча бор-йўқ бўлсам [борман-йўқман; бирор кор-ҳол юз берса]” деган маънони англатади. Масалан, Қайимтудан тариқ олинганлиги тўғрисидаги хужжатда: *Berginčā bar-yoq bolsar-men, inim Barčaqi anī tegilār bilā köni bersünlār* (Бергунча бор-йўқ бўлсам [борман-йўқман], иним Барчақи уни укалари билан қайтарсинлар) (QTH № 12.8–10).

Шунингдек, хужжатларда синтактик параллелизмлар, турли бадиий воситаларга ҳам мурожаат этилади. Айрим жумлалар сажда.

Шаби исмли кишининг Басмилга сотган ери тўғрисидаги васиқада кечган куйидаги жумлага эътибор беринг: *Men, Šabiniñ oğulum-qizim, eçim, inim, qam-qadašim, yağanim, tağayim*

aytmasun-istämäsün, aytıgli-istagli saqınsar, sawları yorımasun, taqı bir-ök erklig beg işi-kücin tutup, alayın, yulayın tesärlär, bu-oq ögän üzä suwaqlıg iki tanču yer yaratı berip yulup alsun (Мен, Шабининг үгил-қизим, акам, иним, қон-қардошим, эсияним, тоғам сұрамасин, талаб қилмасин, сұровчи, талаб қилувчи ёмон хаёл қилса, сүзи ұтмасин, ағар бирор кимса ҳуқумдор бекнинг иши-кучига таяниб, уни олиб қўяман деса, мана шу ўзандан сув ичувчи икки танчу ер топиб бериб, кейин юлиб олсин) (QTH № 6.15–21).

Эски хужжатларда расмий ва бадий услубларнинг қоришиқ ҳолда учраши ёки юридик кимсалар нутқининг бу кўринишда уйғунлашуви туркий расмий услубнинг тўла шаклланиб улгурмаганидан эмас, аксинча, унинг ўта тараққий этгани, фикрни ифодалаш, хужжатнинг расмийлигини таъминлаш имкониятлари кенглигидан далолат беради.

ВАСИҚАЛАРДА ИШЛАТИЛГАН СТЕРЕОТИП БИРЛИКЛАР ВА УЛАРНИНГ ИНТЕРПРЕТАЦИЯСИ

“Стереотип бирликлар” деганда ёзма ёдгорликлар тилида воқеа-ҳодисалар баёни, фикр ифодаси билан боғлиқ ҳолда тез-тез қайталаб турувчи сўзлар, сўз бирикмалари ва жумлалар тушунилади. Стереотип бирликлар бадий матнларда ҳам, расмий хужжатларда ҳам ишлагилади. Лекин ҳар икки ҳолатдаги вазифаси бошқа-бошқа. Чунончи, бадий адабиётда қўлланувчи стереотип бирликлар бадий бўёққа эга; уларда кишилиқ турмуш тарзи ва воқеа-ҳодисаларга бўлган муносабат бадий услубда баён этилади. Улар бадий тафаккурнинг маҳсули бўлиб, асар бадийлиги, баён тарзининг таъсирчанлигини оширишга ишлайди. Масалан, урхун битигларида хоқоннинг қудрати, давлат ишларини билим ва адолат билан бошқараётгани таърифланганда *qağanı alp ermiş, ayğucisi bilgä ermiş* (хоқони алп экан, маслаҳатчиси доно экан) жумласи ишлагилади. Ёки Кул тигин ва Билга хоқон битигида юрт эгаси

Ўзининг эл равнақи, улус фаровонлиги йўлида олиб борган эзгу ишларини таърифлаб, ўз ютуқларидан фахрланиб, *ciġan boduniġ bay qiltim, az boduniġ öküš qiltim* (йўқсил халқни бой қилдим, оз халқни кўпайтирдим) жумласини қўллайди. Битигларда тез-тез учраб турувчи *tört buluñ qop yaġi ermiš* (тўрт томон бутунлай душман экан) жумласи мамлакат танг ахволда экани, тўрт ёқдан куршовда қолинганини англатади. Қўшиннинг қудратли юриши, аёвсиз жанглар, ёв устидан қозонилган зафарлар баёнида *elligig elsirätimiz, qaġanligiġ qaġansiratdimiz, tizligig sökürtimiz, başligiġ yüküntürtimiz* (эли борни элидан айирдик, хоқони борни хоқонидан айирдик, тизсаси борни чўктирдик, боши борни юкунтирдик) жумласи ишлатилган ва б.

Хужжатлардаги стереотипларнинг мазмуни ва вазифаси булардан бир оз фарқ қилади. Улар мазмуни ва вазифасига кўра икки хил.

Биринчиси, *хужжатнинг тузилиши, матн компонентлари билан боғлиқ ҳолда шаклланган стереотиплар*. Масалан, олди-берди васиқалари хужжатнинг тузилган санаси, қарз олиншининг сабаби, кимдан ва қанча қарз олинаётганлиги билан бошланади. Якунида эса олди-бердини кузатиб турган гувоҳлар, васиқадаги белги-тамғаларнинг кимга тегишли эканлиги ва хужжатни ким тузганлиги қайд этилади. Стереотиплар ҳам ана шунга мос ҳолда шаклланади. Бундай стереотиплар, хабарнинг аниқ ва лўндалигини таъминлайди, матннинг расмий мавқеини ошириб, хужжат қолипining шаклланишига хизмат қилади.

Иккинчиси, *фикр ифодаси, баён тарзи билан боғлиқ ҳолда шаклланган стереотиплар*. Матн битувчи фикр ифодаси учун нутқ жараёнида ишлаб чиқилган, тилда мавжуд бўлган тайёр қолип бирикмалардан фойдаланади. Уларнинг эмоционал бўёғи ҳам, таъсири ҳам кучли. Бундай стереотиплар бадий

тафаккур маҳсули бўлиб, матнда расмий ва бадий услуб синкретизмини юзага келтиради.

Куйида васикаларда кечган стереотип бирликларнинг айримлари ва уларнинг услубий, бадий-эстетик вазифаларини кўриб чиқамиз:

bergincä yoq-bar bolsar-men

Бу ифода “қарзни бергунча борман-йўқман, беролмасам (қарзни узолмасам)” деган маънони билдиради. Қонунга кўра, ҳар қандай берим кафолатлануви керак. Ана шундай ҳолатни расмийлаштириш учун ҳужжатда айна жумла ишлатилади.

Туркшуносликда *yoq-bar bol-* ёки *bar-yoq bol-* ифодаси “ўлим” билан боғлиқ эканлигини кўпчилик эътироф этган. Бирок, бу масалада бошқача қарашлар ҳам бор.

Жумладан, япон олими М. Морининг таъкидлашича, *yoq-bar bol-* ифодаси “ўлим”ни эмас, қарз тўлаш чоғида беримчининг “бу ерда бўлмай қолиш эҳтимоли”ни, яъни унинг ўлиб кетиши эмас, балки қарзни тўламай, қочиб кетиши ёки бу ердан кўчиб кетишини назарда тутди. Ушбу ифоданинг бошқа ҳужжатларда *ictin-taštün bol-*, *örü-qudi bol-* сингари парадигматик қаторларда келишига таяниб, олим ана шундай хулосага келган (Тугушева 1975(2),32).

Кейинги чоғларда М. Морининг ушбу хулосаси фанда оммалаша бошлади. Тўғри, ушбу ифодаларда ҳар қандай шароитда қарз албатта қайтарилиши кафолатланган. Лекин бу ифоданинг ҳар учала вариантини бир маънога бирлаштириш уқадар тўғри эмас, назаримизда; уларнинг ҳар қайсиси ўзига хос маъноларга эга. Шу ўринда ушбу ифоданинг ҳар учала кўриниши ва уларнинг маъноларини кўриб чиқамиз.

bar-yoq bol- ва унинг маъноси:

Ҳозирги ўзбеклар *Беш кунлигим борми-йўқми?* деймиз, бунда, табиийки, “ўлим” назарда тугилади. Ёки узоқроқ вақт

тўғрисида сўз кетганда: *Унгача ким бор-ким йўқ?* дейилади. Бунинг: *Унгача нима гап-нима сўз?* варианты ҳам бор. Бу жумлаларнинг барида кишининг ўлими кўзда тутилади. Шуларга таяниб, васиқаларда кечган *bar-yoq bol-* ни ҳам кишининг ўлимига боғлаган маъкул. Бу ўринда *bar bol* – “бор бўлмоқ; яшамоқ”; чоғиштиринг, ўзбекчада *бор бўлинг* – “яшанг” дегани; *yoq bol* – “йўқ бўлмоқ; ўлмоқ”; *bar-yoq bolsar-men* деганда “(мабодо) ўлиб кетсам” деган маъно англашилади.

Масалан, Қайимтудан тариқ олинганлиги тўғрисидаги васиқада: *Berginča bar-yoq bolsar-men, inim Barčaqi ani tegilār bilā kōni bersūnlār* (*Бергунча бор-йўқ бўлсам [борман-йўқман], иним Барчақи уни укалари билан қайтарсинлар*) (QTH № 12.8–10).

örü-qudī bol- ва унинг маъноси:

II. Займе *örü-qudī* ни қутбларга (Жануб ва Шимолга) нисбат берган, яъни матндаги *örü-qudī bolsar-men* бирикмасини “Жанубда бўламанми, Шимолда бўламанми, (қатъи назар)” дея талқин қилган (УДД, За.4: 41, *икки юлдузли изоҳга қаралсин*).

Бунда у *örü tağqa, quđi qumqa bar-* бирикмасидаги *örü tağqa* ни “жанубга” деб тушунган, шунга боғлиқ ҳолда, *örü* ни ҳам “жануб”, унинг антоними бўлмиш *quđi* ни эса “шимол” дея талқин қилган.

Таъкидлаш жоизки, ёзма манбаларда *tag* сўзи шимолга нисбатан ҳам ишлатилган: *öñdün yīñaq* – шарқ, *kündün yīñaq* – жануб, *kedün yīñaq* – ғарб, *tagđin yīñaq* – шимолни англатади. Масалан, Сада отли кишининг Сўлда оғадан бўз олгани ва эвазига ўз узумзорини сотганлиги тўғрисидаги васиқада: *Bu borluqnññ sičisi: öñdüni Qara Temürniñ borluq adīrar; kündün yīñaq sičisi ögān adīrar; kedün yīñaq sičisi ögān-ök adīrar; tagđin sičisi Suriqa tegmiş borluq adīrar* (*Бу узумзорнинг чегараси: шарқдан Қара Темурнинг узумзори айиради; жануб томондаги чегараси ўзанга тақалади; ғарб томондаги чегараси ҳам*

узанга тақалади; тоғ томондан яъни шимолдан чегараси Сурига теккан узумзор айиради) (QTH. № 21.6–9).

Шимолга нисбатан *tag̃* сўзининг ишлатилиши, харқалай, Турфонликларнинг тасаввури билан боғлиқ. Чунки Турфон воҳасининг шимоли тоғлар билан ўралган.

Васиқаларда кечган *örü tag̃qa, quđi quitqa barsar* жумласини кўзда тутадиган бўлсак, бу жумлада “шимол” ва “жануб” тушунчаси йўқ. Ундаги *örü tag̃* – “юқори тоғ” ҳамда *quđi quit* “қуйи кум” ифодаси “тўрт томон; ўзи истаган ер” маъносида; “юқори тоққа (борадими), қуйи кумга борадими”, яъни “истаган ерида; ҳамма ерда” англамида келган. Мана унинг мисоли: *Bu küntä minča Burxan Quliniñ ya örü tag̃qa, quđi quitqa barsar, öz köñülinčä buyan berip yorisun.* (Бугундан бошлаб Бурхан Қулининг (эрки ўзида), юқори тоққа (борадими), қуйи кумга борадими, ўз кўнглича йўл тутсин, савоб учун юраверсин) (QTH № 29.8–10).

Шунинг сингари, *örü-quđi bol-* ифодасида ҳам “жануб” ва “шимол” тушунчаси йўқ.

Васиқаларда кечган *örü-quđi bol-* ифодаси, бизнингча, икки хил маънони англатади. Биринчиси, “қашшоқлашиш”ни билдиради: *örü* – асли “юқори”, кўчма маънода бойликка нисбатан ишлатилади; *quđi* – асли “қуйи”, кўчма маънода қашшоқликка нисбатан ишлатилади. Васиқаларда *Berginčä örü-quđi bolsar-men* деган шаклда келади. Бу жумла “(қарзни) бергунча қашшоқлашиб қолсам ҳам, уни тулашни кафолатлайман” деган маънони англатади (№ 11- *васиқанинг* *изохиға қаралсин*).

Иккинчиси, “ўлим” маъносида: *örü bol* – “юқорилашмоқ”, яъни “яшамоқ”; *quđi bol* – “қуйи бўлмоқ; инмоқ”, яъни “ўлмақ”; *örü-quđi bolsar-men* – “(мабодо) ўлиб кетсам / борман-йўқман” дегани. Матн ҳам шунга яраша талқин қилинади.

Мана мисоли: *Berginčä örü-quđi bolsar-men, inim Bilär köni bersün* (Бергунча юқори-қуйи бўлсам [яъни борим бор, йўғим

бор / бой ёки қашшоқ бўларман / бирор қорихол бўлса], иним Билир албатта қайтарсин) (№ 11.5–6).

بولىم ىچتىن تاشتىن بولمىش *ičtin-taštīn bol-* ва унинг маъноси:

Ифоданинг бу вариантыда ҳам “ўлим” маъноси йўқ: *ičtin* – “ичкарида”, яъни “ўз уйимда”; *taštīn* – “ташда, ташқарида”, яъни “уокроқ бир ерда”; *ičtin-taštīn bol* – “узоқ ерда бўлмоқ” маъносида ишлатилади. Матнларда *Berginča ičtin-taštīn bolsar-men* шаклида ишлатилган, бу “(қарзни) бергунча узоқ юртларга кетиб қолгудек бўлсам” деган маънони англатади. Беримчи бирор сабаб билан кўчиб кетадими, қочиб кетадими, қатъи назар, қарзни тўлаш мажбуриятини олганда, ана шу жумла ишлатилади.

Масалан, Булмиш отли кишининг Кўсунчидан кумуш қарз олганлиги тўғрисидаги васиқада: *Berginča ičtin-taštīn bolsar-men, inim Ayqt(a)ci (?) kõni bersün* (Бергунча ичкарида ё ташқарида [ўз уюмда ё ташда – узоқ жойларда] бўларман, иним Айқтачи (?) албатта қайтарсин) (№ 12.5–6).

Демак, *bar-yoq bol-* / *örü-qudī bol-* / *ičtin-taštīn bol-* бир қолипдаги ифодалар бўлишига қарамай, учаласи уч хил маънода ишлатилади: шулардан *bar-yoq bol-* “ўлим”га ишора қилади; кейингиси “бойлик ва қашшоқлик”, бир пайтнинг ўзида, “ўлим”га ҳам ишора қилади: *örü-qudī bol-* “ҳеч вақосиз қолмоқ; қашшоқлашмоқ” ҳамда “ўлиб кетмак” дегани; сўнгги *ičtin-taštīn bol-* “бу ерда яшамаслик; узоқ юртларга кўчиб кетиш” маъносидадир. Лекин ҳар учаласи ҳам, олинган қарз тўла-тўкис кафолатланувини билдиради.

Ушбу ифодаларни талқин қилишда, уларнинг асосини буддизм таъсирида бошқа халқлардан ўтган дея қарамаслик керак. Улар қадимги туркий тилнинг ички имкониятлари, туркий халқларнинг миллий минталитети, ўз қарашлари таъсирида шаклланган.

beg işin-kücin tutup

Жорияни сотиб, ўрнига бўз олинганлиги тўғрисидаги васиқада *Erklig beg işi, elçi-yalawaç kücin tutup*, деган жумла ишлатилган (QTH № 22.18–19). Бу жумладаги *beg işi* ни С.Е. Малов *beg eşi*, яъни “бекнинг хотини” деб тушунган, шунинг учун бу жумлани русчага: “Если же кто, употребив силу влиятельного бега и жены его, посланников и вестников ...” дея таржима қилган (Малов 1951,213). Аслида эса бу мисолдаги *işi-küci* – жуфт сўз, “ҳукми; кудрати” маъносида. Шунга кўра, ушбу жумлани: “Ҳукумдор бекнинг, элчининг куч-қувватига таяниб” деб талқин қилинса, тўғри бўлади.

miñ yil, tūmān kūn

Ушбу бирикмадаги *tūmān* – ўн минг, *tūmān kūn* – ўн минг кун.

Маҳмуд Кошғарий *tūmān* сўзининг бадий функциясини яхши кўрсатган. Унинг ёзишича: *tūmān* – ҳар нарсанинг кўпи; *tūmān-tūrlüg sözlādi* – ҳар хил сўзлар сўзлади; турли-туман сўзлади; *tūmān miñ* – минг-минг, минг туман, минг марта минг, бир миллион; *tūmān miñ yarmaq* – бир миллион танга (МК.101b).

Санокда *tūmān, miñ* энг йирик сонлардир. Улар вақтни англатувчи *kūn, yil* сўзлари билан келганда давр узоқлигини билдиради. Шунинг учун ҳам бадий адабиётда, вақт узоқлигини таърифлаш учун улардан кенг фойдаланилган. Битигларда кечган *miñ yil, tūmān kūn* бирикмаси вақтга нисбатан “доимий; умрбод, бир умр” маъноларини англатади.

miñ yil, tūmān kūn бирикмаси кўк турк ёзувли битигтошларда ҳам ишлатилган. Жумладан, уйғур хоқонлигининг ҳукмдори Мўюн-чўр шарафига ўрнатилган битигда яхши бир мисол бор (Малов 1959,30–44). Битигда 750 йил воқеалари тўғрисида сўз борар экан, Мўюн-чўр тилидан: “Ўша йили ... оқ ўрда

чодирини тиктирдим, мудрофаа деворларини курдирдим, ёзни ўша ерда ўтказдим, ўша ерда тангрига ибодат қилдим, туғроимни, битигимни, (тузугимни) ўша ерда яраттирдим (*belgūmin-bitigimin anta yaratitdim*)” дея таъкидланади. Кейинги йил воқеалари баёнида ҳам шунга яқин мазмунли жумлаларни ўқиймиз: “Ўшанда ғарбда Идук башда, Ябаш ва тўқуш (дарёларининг) қуйилишида ёзни ўтказдим. Ўша ерда саройимни курдирдим, мудрофаа деворларини ўша ерда курдирдим, минг йиллик, туман кунлик битигимни-тузугимни ўша ерда ясси тошга яраттирдим (*biñ yilliq tūmān künlik bitigimin belgūmin anta yasi taşqa yaratitdim*)” дейилади битигда (матннинг 19–22- қаторларига қаралсин).

Сўнги мисолда кечган *bitig-belgū* – “давлат тузути; низоми” маъносини билдиради; *biñ yilliq tūmān künlik bitigimin belgūmin* дейилганда минг йиллик ёзувларга, ўтмиш анъаналари таъсирида шаклланган тузукка ишора этилмакда.

miñ yil, tūmān kün бирикмаси кулни сотиш, ер-жойни бирор кимсага ўтказиш билан боғлиқ ҳолда тузилган васиқаларда ҳам ишлатилади. Эндиги ер ёки кул эгасининг ҳуқуқини кафолатлаш, бундан буёғига ўла-ўлгунча унга эгалик қила олувини таъкидлаш учун ана шу жумладан фойдаланилади. Мана бунинг мисоли: *Bu tört siçiliğ borluq üzä miñ yil, tūmān künkä tegi Basa Toğ[r]il erklig bolsun.* – Бу тўрт чегара оралигидаги узумзорга минг йил, туман кунга қадар Баса Тўғрил эгалик қилсин (№ 7.11–12).

ياساداقي قىنقا تەقسۇنلار yasadaqī qinqa tegsūnlār

yasadaqī qinqa tegsūnlār жумласидаги *yasa* – ҳуқуққа тегишли атама, давлатнинг бош қонуни; *qin* – “қийин-қистов; жазо” маъносидадир. *Qina-* феъли ана шу сўздан ясалган бўлиб, “қийнамоқ; жазо бермоқ” маъноларини англатади. Маҳмуд Кошғарий луғатида: *beg anī qinadi* – бек уни қийнади,

исканжасига солди; *teñri anî qînadî* – Худо унга жазо берди (МК.283а).

tegsünlär – сўзма-сўз “тегсинлар; етишсинлар” (*teg-* феълидан), лекин бу ўринда “тортилсинлар; маҳкум утилсинлар” дегани, яъни ушбу жумладан “давлат қонунидаги жазога тортилсинлар” англашилади.

Қайтсу тудунгнинг Чинтсу Шиладан қарз олиб, эвазига ўз боласини унга ўғилликка топширганлиги тўғрисидаги васиқада келгусида тўланган қарзга ҳеч кимса даъво қила олмаслиги, битимни бузиб, даъво қилгудек бўлса, ўша кимса давлат қонунидаги жазога тортилажаги таъкидланган. Васиқадаги бу жумла ўғил эвазига қарз берувчи Чинтсу Шиланинг тилидан берилади. Мана ўша сатрлар: *Men, Cîntsu ayağqa tegimlignîñ eçim, inim, oğlum, qam-qadaşim almasun, tartmasun. Apam bir-ök ilgâli-tartğali saqînsar, sawlarî yorîmasun. Yasadaqî qînqa tegsünlär.* – Мен, ҳурматга сазовор Чинтсунинг оғам, иним, ўғлим, қавм-қариндошим тортиб олмасин. Агар бирор кимса тортиб олишни хаёл қилса, сўзлари ўтмасин. Давлат қонунидаги жазога тортилсинлар (№ 1.6–10).

~~Ушбу жазо берилди~~ *tört yoli boş*

Ушбу бирикмадаги *tört yoli* – “борадиган тўртгала йўли, тўрт тарафи” маъносида; *boş* – “бўш, очик; эркин” дегани; бу сўз “эркинлик; озодлик” англамини таъминлайди; *tört yoli boş* – “тўртгала йўли очик” / “тўрт тарафи очик”, яъни “истаган томонига кетиши мумкин; ўз истагича яшаши мумкин” деган маънода ишлатилади.

Bu Tîtsu atl(i)ğ oğul Cîntsu ayağqa tegimligkâ bar erginçâ könin pîşigîn tapinîp, ayağqa tegimligtâ kin tört yoli boş, öz könülinçâ barsun. – Бу Титсу отли ўғил хазрат Чинтсуга бор эканида [яъни унинг қўзи тириклигида] чин пишиг хизматини қилиб, ул хазратдан кейин тўрт йўли очик, ўз истагича кетсин (№ 1.4–6).

Қадимги туркий адабиётда томон билан боғлиқ бўлган *tört buluñ* тушунчаси ҳам бор. Бу ўринда *buluñ* – “тараф, томон” маъносида; *tört buluñ* – “тўрт томон; тўрт кутб; ўраб турган тарафлар” дегани. Бу бирикма мамлакат танг ахволда эканлиги, халқ ёв қуршовада қолганлиги таърифида ишлатилади. *Tört buluñ qor yaǵı ermis, sü sūlapān, tört buluñdaǵı bodumuǵ qor almıs, qor baz qılmıs.* – Тўрт томон бутунлай ёв экан, қўшин тортиб, тўрт тарафдаги халқни бутунлай олибди, бутунлай бўйсундирибди (К.2).

boş сўзи қадимги туркий тилда бир қанча маъноларда ишлатилган. Масалан, унинг “Девону луғати-т-турк” асарида келтирилган маънолари:

“озод, эркин”: *boş kişi* – озод киши;

“ажралган, эрдан чиққан”: *boş uraǵut* – эридан ажрашган хотин;

“ишдан бўшаган”: *boş elig* – ишдан бўшаган қўл;

“юмшоқ, бўш”: *boş et* – юмшоқ гўшт; юмшоқ ерга ҳам шу сўз қўлланади;

“бўшатиш, бўш қўйиб юборилган”: *boş at* – бўш қўйиб юборилган от;

“холи қилинган, бўшатиш”: *boş ew* – бўшатиш уй. Шунингдек, нарсадан бўшатиш идиш ёки жилдларга ҳам *boş* сўзи қўлланади (МК.249а).

Ундан ясалган *boşu* феълнинг эса қуйидаги маъноларини берган:

anıñ özi boşudı – унинг ичи бўшалди, равонлашди.

tügün boşudı – тугун бўшаброқ қолди.

at boşudı – от боғловидан ечилди, бўшалди.

xan yalavaciǵ boşudı – хон мамлакатига қайтиш учун элчига рухсат берди.

er urağutïn boşudî – эр хотинини талоқ қилди, ажрашди (арғуча). Бу феъл ҳам ўтимли, ҳам ўтимсиздир. Бу феълнинг келаси замон шакли *boşur*, масдари *boşumaq* бўлади (МК.281a).

Муаллиф *boş* сўзининг биринчи маъносидан ясалган *boşattî* феълени “бўшатди, озод қилди” маъносида берган: *ol bulunuğ boşattî* – у асирни бўшатди. Банддан, бошқадан бировнинг, бирор нарсанинг қутқазилишига ҳам шу сўз қўлланади (МК.210a).

Ёки *boş* сўзининг иккинчи маъносидан ясалган *boşudî* феълени “талоқ қилинди” англамида берган: *er urağutïn boşudî* – ер хотинини талоқ қилди, ажрашди (арғуча) (МК.281a). Яна қиёсланг: *ol urağut boşattî* – у хотинни қўйди (арғучадир) (МК.210a). Ёки бошқа бир мисол: *urağut boşandî* – хотин талоқ қилинди (арғучадир). Муаллифнинг ёзишича, бу мўътабар эмас. Бу сўзнинг келаси замон шакли *boşanur*, масдари *boşanmaq* дир (МК.169b-170a).

boş сўзи сифат вазифасида “бўш, лапашанг” маъносида: *бўш ўғил*; “юмшоқ” маъносида: *бўш хамир*; феъл бўлиб келганда “эркин, озод” маъносида: *ишдан бўшмисан?* ҳозир ҳам ишлатилади.

boşa- феъли эса ҳозирги ўзбекчада “ишдан кетди”: *ишдан бўшади*, шунингдек, “озод бўлди; эркин бўлди”: *дарсдан бўшади*; *қўли ишдан бўшади* шаклларида ишлатилади.

Ҳозирги ўзбек тилида *boş* сўзи “талоқ” маъносида ишлатилмайди. Бу маънода *хотинини қўйди*, *талоқ қилди*, *ажрашди* дейилади. Қадимги туркий тилдаги *boş urağut* ўрнида эса *тул хотин*, *бева хотин* ишлатилади.

Taplasar, özi tutsun, taplamasar, adin kişikā ötkürü satsun

Ушбу жумладаги *tapla-* феъли “истамоқ, хохламоқ; унамоқ” маъноларини билдиради. Махмуд Кошғарийнинг “Девону лугати-т-турк” асарида: *ol tonuğ tapladı* – у тўнни қабул қилди, унга унади. Муаллифнинг кўрсатишича, унинг келаси замон шакли *taplar*, масдари *taplamaq* бўлади (МК.286b).

özi tutsun – “ўзи тутсин; ўзи ишлатсин”. Бу ўриндаги *tut-* “тутмоқ, ишлатмоқ” маъносидадир. Ҳозирги ўзбек тилида ҳам *tut-* феълининг “ишлатмоқ” маъноси бор, бу сўз кўпроқ нарса-буюмга нисбатан ишлатилади. Чоғиштиринг, *чўмични тутди* – “чўмични тутди / чўмични ишлатди” дегани.

ötkürü satsun – “ўтқариб сотсин; сотиб юборсин” деган маънодадир.

Шулардан келиб чиқиб, *Taplasar, özi tutsun, taplamasar, adin kişikā ötkürü satsun* жумласи “Истаса, ўзи тутсин, истамаса, бошқа кишига сотиб юборсин” деб ўгирилади.

Бу жумла ер-жой олди-бердиси, қўл остидаги қулини ўзга кимсага сотиб юбориш билан боғлиқ ҳолда тузилган васиқаларда бундан буёнги эркинлик унинг янги эгасига ўтганлигини кафолатлаш учун ишлатилади. Мана мисоли: *Bu tört sīçiliğ borluq üzä miñ yil, tūmān künkä tegi Basa Toğ[r]il erklig bolsun. Taplasar, özi tutsun, taplamasar, adin kişikā ötkürü satsun.* – Бу тўрт чегара оралигидаги узумзорга минг йил, туман кунга қадар Баса Тўғрил эгалик қилсин. Истаса, ўзи тутсин, истамаса, бошқа кишига сотиб юборсин (№ 7.11–14).

ТҮРТИНЧИ БЎЛИМ. МАТНЛАР

Эътибор қаратилаётган масалалар:

Илк ўрта асрлардан қолган васиқалар матни ва уларнинг талқини. Туркологияда юзага келган илмий карашларга муносабат. Матнларнинг ўқилиши, талқини билан боғлиқ жумбокли масалалар ва уларнинг ечими сари интилиш.

1

Қайтсу тудунгнинг Чинтсу Шиладан қарз олиб, эвазига ўз ўғлини унга ўғилликка топширганлиги тўғрисидаги васиқа. Уни С.Ф. Ольденбург 1914–1915 йилларда Турфонга уюштирилган илмий экспедицияси чоғида Безаклик деган жойдан топиб келтирган эди. Ҳозирда Россия ФА Шарк кўлэмалари институтида SI 4735 (SI 0/55) кўрсаткичи остида сақланмоқда. Бир варақ қоғознинг икки бетига ёзилган.

Ҳужжатни илк бор С.Е. Малов эски уйғурча терма харфларда, транскрипцияси, русча таржимаси, изоҳлари билан чоп эттирган. Наҳрга васиқанинг факсимили ҳам илова қилинган (Малов 1932, 135–137, табица III). Л.Ю. Тугушева ҳам ўз асарида матни транскрипцияси, русча таржимаси, изоҳлари ва факсимили билан келтирган (УДД, Ра42: 144–145, 323).

Бу ва бундан кейинги ҳужжатнинг иккови Қайтсу тудунг билан боғлиқ ҳолда тузилган. Биринчи васиқада Қайтсу тудунг Чинтсу Шиладан кумуш қарз олиб, эвазига ўз ўғлини унга ўғилликка топширганлиги тўғрисида сўз боради. Иккинчи васиқа эса Чинтсу Шиладан қарз олиб, ўз ўғлини уч йилга ишлаш учун топширганлиги тўғрисидадир.

Ушбу васиқаларнинг тузилган куни аниқ: биринчиси, ит йил, ўн биринчи ойининг йигирма олтисидида тузилган; иккинчиси тўнғиз йили, арам ойининг ўнинчисида, тўғрироғи, биринчи ҳужжат (ит йилининг охирларида), орадан икки ярим ойлар ўтиб (тўнғиз йилининг илк арам ойида) иккинчи ҳужжат тузилган.

Яна, биринчи васиқада кўрсатилувича, тилхат берувчи кимсанинг яқинлари аралашиб, битим шартлари бузилгудек бўлса, улар давлат қонунидаги жазога (*vasadaqi qinqa*)

тортилажаги, шунингдек, Үгудайхон кўшинига (*Ögüddü süüsiñä*) кўшимча жарима тўлануви тўғрисида сўз боради (хужжатнинг 9-, 13- қаторлари). Ана шу кайдлар ушбу хужжатлар XIII юзйилликка, яъни Чингизхоннинг ўғли Үгудайхон элга эгалик қилиб турган чоғларга тегишли эканлигини кўрсатади. У 1229–1241 йиллар орасида юртни бошқарган.

Афтидан, Қайтсу тудунг билан Чинтсу Шила ўртасида биринчи васиқа тузилгандан кейин, кўп ўтмай, орада можаро чиққан. Қайтсу тудунгнинг яқинлари васиқадаги битимга кўнмаган ёки хужжат тузишда конунсизликка йўл қўйилган чоғи. Эътибор беринг, сут ҳақининг ярим ястук кумушга баҳолануви, шунингдек, Чинтсу Шиланинг ўла-ўлгунича Титсуни унга бериб қўйилувида адолатсизлик бор. Давлат қонунисида (ясада) бу нарсага йўл қўйилмаган бўлуви керак. Шу сабаб бўлиб, хужжат кучга кирмай қолган кўринади. Орадан кўп ўтмай, иккинчи васиқани тузишга мажбур бўлганлар. Янги васиқада, ҳар иккала ёқнинг манфаати инобатга олинган ва унда қарз олинган кумуш эвазига Қайтсу тудунг ўғли Титсунинг уч йилга ишга ёлланажаги қайд этилган.

Бундай ҳолатларда, қонунга кўра, биринчи хужжат ўз-ўзидан юридик мавқеини йўқотади, иккинчи хужжат асосида иш кўрилади. Нима бўлганда ҳам, ҳар иккала васиқанинг кунимизгача сақланиб қолгани муҳим. Биз манбашунос-матншунос сифатида матнни тадқиқ этамиз. Шу жиҳатдан ҳар икковининг ўзига яраша ўрни бор.

Матн транскрипцияси:

(1) *İt yıl, bir y(i)g(i)rminç ay, altı otuzqa meñä, Qıytsu (Qaytsu?) tuduñ-*

(2) *qa yuñlaqlıg tawar k(e)rgäk bolup, Tıtsu atl(i)g oğlumñi Ćıtsu*

(3) *ayağqa tegimligkä sūt sewinçi yarım yastuq alıp, oğul-*

(4) *luq berdim. Bu Tıtsu atl(i)g oğul Ćıtsu ayağqa tegimlig-*

(5) *kä bar erginçä könin pıšıgın tapınıp, ayağqa tegimlig-*

(6) *tä kin tört yolı boş, öz köñülinçä barsun. Men,*

(7) *Ćıtsu ayağqa tegimlignıñ inim, eçim, oğlum, qam-*

(8) *qadaşım ilmäsün, tartmasun. Apam bir-ök ilgäli-tartğalı*

(9) saqĩnsar, sawlarĩ yorĩmasun. Yasadaqĩ qĩnqa tegsũn-
(10) lār. Men, Qĩytsu (Qaytsu?) tuduŋnuŋ Tĩtsunĩ men bařlap
inim, eĩim,

(11) qam-qadařim erklig beg iřin-kũĩin tutup

(12v) õntũrũr-men, tesār-lār, sawlarĩ yorĩmasunlar.

(13v) Őgũdāy sũũsiŋā iki ōrũŋ atan ōtũnũp, Ambĩ

(14v) baliq daruŋalarĩŋa edārka yarařu at berip, Ćintsu

(15v) ayaŋqa tegimligkā birkā iki berip, aŋir qĩnqa

(16v) tegirbiz. Tanuq – Qutrulmĩř, tanuq – Buyan Toŋa,

(17v) tanuq – Ked Burxan. Men, Qĩytsu (Qaytsu?) tuduŋ ōz
eligm bitidim.

(18v) Bu tamŋa biz, ikāgũniŋ-ol. Men, Tĩtsu yemā baxřimqa

(19v) kōni tapĩnmadĩn ketāyin tesār-men, bu bitigtāki qĩnqa

(20v) tegir-men. Bu tamŋa men, Tĩtsunĩŋ-ol.

Айрим сўз ва сўз бирикмаларининг изоҳлари:

1-, 10-, 17v- қаторларда: Қарз олувчининг оти матнда

Qiytsu шаклида берилган, лекин биз № 2- васикадаги
ёзилишига қараб, уни *Qaytsu* деб бердик.

3- қаторда: *sũt sewĩncĩ* – сут ҳақи, сут пули (*қаралсин*,
УДД,Ра42: 145да: “средства, потраченные на вскормление
ребѣнка”). Бу нарса ҳозирги ўзбекларда ҳам бор. Ўғил
уйлантришда қиз томонга қалин пули билан бирга сут пули
ҳам берилади. Бу онанинг ҳақи бўлиб, кўкрақдан эмизган сути
учун тўланадиган пул кўзда тутилади.

3- қаторда: *yarĩm yastuq* – ярим ястук кумуш; *yastuq* –
кумушнинг ўлчов бирлиги (ДТС,245).

3–4- қаторларда: *oŋulluŋ berdĩm* – “ўғил қилиб бердим /
ўғилликка бердим” маъносидадир.

3-, 4-, 7-, 15v- қаторларда: *ayaŋqa tegimlig* бирикмасидаги
ayaŋ – “унвон; лақаб; юқори даража”; Маҳмуд Кошғарийнинг
ёзишича, *ayaŋ* – “лақаб, кейинчалик қўйилган от”. Бунинг
мисоли учун қуйидаги шеъринг узиндини ҳам келтирган:

Qodŋil meŋā aqĩliq,

Bolsun meŋā ayaŋ-a.

İdŋil meni toqĩřqa,

Yōwŋil meŋā ulaŋ-a.

Мени ўз ҳолимга қўй, тўскинлик қилма, токи бировларга фойда берувчи саҳий номи менга қолсин. Мени жангга элтувчи от бер. У мени жангга элтсин (МК.260b).

“Девону луғати-т-турк” асарида бу сўзнинг феъл шакли ҳам берилган: *xan aṅar ayağ ayadı* – хон унга лақаб (унвон) берди (МК.70a).

tegimlig – “эришган, етишган”; *ayağqa tegimlig* эса “унвонга сазовор; олий мартабали” деган маънони англатади. Васиқада Чинтсу Шила ана шу унвон билан тилга олинган (*Çintsu ayağqa tegimlig*). Л.Ю. Тугушева матндаги бу бирикмани русча таржимада “достойному почетания Чинтсо” деб берган (УДД,Ра42: 145).

Яна бир муҳим жиҳати, васиқа якунида қарз олинган кумуш эвазига ўғил тутинаётган Титсу бўлгуси хўжайини, ўғил қилиб олувчи Чинтсу Шилани *baxšim*, яъни “устозим” дея тилга олади (васиқанинг 18v- қаторида). Ана шу далилларга қараганда, Чинтсу Шила юқори мартабали кимса эди. Матн талқинида васиқанинг мазмун-моҳияти, стилистик талаблардан келиб чиққан ҳолда, *ayağqa tegimlig* сифатини “хазрат” деб бердик.

Муҳими шундаки, “Олтун тусли ёруғ” асарининг U 0584 кўрсаткичли узиндисиди бу сифат бурхонга қарата айтилган: *Ati kötrülmiş ayağqa tegimlig t(ä)ḡrim* дейилади унда (seite 2.11–12). Ушбу жумлани, матн моҳиятига кўра, “Шон-шавкатли, хурматга лойиқ тангрим” дея ўгирилгани маъкул.

9–10- қаторлар: *yasadaqı qınqa tegsünlär* жумласидаги *yasa* – давлат қонуни, *qin* – “қийин-қистов; жазо” маъносида, *tegsünlär* – “тортилсинлар; маҳкум этилсинлар” дегани, яъни ушбу жумладан “давлат қонунида белгиланган жазога тортилсинлар” англашилади.

13v- қаторда: *örüñ atan* – оқ туя; *atan* – “юк ташувчи туя” дегани (ДТС,66).

13v–14v- қаторларда: *Ambi baliq* – Амби шаҳри (қаралсин: ДТС,41).

14v- қаторда: *daruğa* – мансаб оти; бошлиқ; *Ambi baliq daruğalarinā edärkä yaraşu at berip* жумласидан “Амби шаҳри доруғаларига ишлатишга яроқли от бериб” деган маъно англашилади.

Мазмуни:

(1) Ит йили, ўн биринчи ойнинг йигирма олтинчи куни менга, Қайтсу тудунг-

(2) га чиқимли тавар [яъни пул] керак бўлиб, Титсу отли ўғлимни

(3) хазрат Чинтсуга сут ҳақиға ярим ястук (кумуш) олиб, ўғил-

(4) ликка бердим. Бу Титсу отли ўғил хазрат Чинтсу-

(5) га бор эканида [яъни унинг кўзи тириклигида] чин пишиғ хизматини қилиб, ул хазрат-

(6) дан кейин тўрт йўли очик, ўз истагича кетсин. Мен,

(7) хазрат Чинтсунинг иним, оғам, ўғлим, қавм-

(8) қариндошим (мендан кейин уни) тортиб олмасин. Агар бирор кимса тортиб олишни

(9) хаёл қилса, сўзи ўтмасин. Давлат қонунидаги жазога тортилсин.

(10) Мен, Қайтсу тудунгнинг, (ўғлим) Титсуни, мenden бошлаб иним, оғам,

(11) қавм-қариндошим ҳуқумдор бекнинг кучига таяниб,

(12v) тортиб оламан, десалар, сўзлари ўтмасин.

(13v) Ўғудай қўшинига иккита оқ туя, Амби

(14v) шаҳри доруғаларига ишлатишга яроқли от бериб,

(15v) хазрат Чинтсуга бирга икки бериб, оғир жазога [яъни жаримага]

(16v) тортилурумиз. Гувоҳ – Қутрулмиш, гувоҳ – Буян Тўнга,

(17v) гувоҳ – Кед Бурхан. Мен, Қайтсу тудунг ўз кўлим билан ёздим.

(18v) Бу тамға биз, иккимизникидир. Мен, Титсу ҳам устозимга

(19v) чин хизмат қилмай, кетаман десам, бу ҳужжатда белгиланган жазога

(20v) тортилишга розиман. Бу тамға мен, Титсуникидир.

2

Қайтсу тудунгнинг Чинтсу Шиладан қарзга кумуш олиб, эвазига ўз ўғлини ишлаш учун топширганлиги тўғрисидаги васиқа. Буни ҳам С.Ф. Ольденбург Турфонга уюштирилган илмий экспедицияси чоғида Безаклик деган жойдан топиб

келтирган. Ҳозирда Россия ФА Шарқ кўлѳзмалари институтида SI 4716 (SI 0/54) кўрсаткичи остида сақланмоқда. Бир варақ қоғознинг икки бетига ѳзилган. Ўттиз қаторли: ўн беш қатори қоғознинг ўнг бетига, қолган ўн беш қатори терс томонида.

Асосий матн йигирма олтинчи қаторда тугайди. 27v–30v-қаторлардаги матн қоғозга елимлаб ѳпиштириб кўйилган. У 1–4-қаторларнинг қайтариғидир.

Хати анча тартибли, ѳтибор билан ѳзилган. Сўз боши ва биринчи бўғинда [ö] ҳамда [ü] унлилари [o]–[u] дан фарқланади: сўз бошида , сўз ичида шаклида ѳзилган.

Масалан, *özüm*, *kümüš* сўзларидаги сингари.

Ҳужжатни С.Е. Малов эски уйғурча терма харфларда, транскрипцияси, русча таржимаси, изоҳлари билан чоп ѳтирган. Нащрга васиқанинг факсимили ҳам илова қилинган (Малов 1932,130–132, таблицы I–II). Л.Ю. Тугушева ҳам ўз асарида матнни транскрипцияси, русча таржимаси, изоҳлари ва факсимили билан келтирган (УДД, Ра.41: 142–144,322).

Матн транскрипцияси:

- (1) Toñuz yil, aram ay, on yañıqa meñä, Qaytsu
- (2) tuduñqa yuñlaqlıg kümüş kergäk bolup,
- (3) özümtä tuğmiş Titsu atl(i)ğ oğlumñı
- (4) Ćintsu Šılaqa üç yilliq tutquğ berdim.
- (5) Tutquğ kümüşin inča sözläšt(i)miz: on satir
- (6) kümüşkä tutquğ berdim. Bu on satir kümüşni
- (7) bitig qılmiş kün üzä men. Qaytsu tu(duñ)
- (8) tügäl tartip aldım. Men, Ćintsu Šıla, yemä
- (9) bir eksügsüz tügäl berdim. Bu oğulq(i)yaqa bir
- (10) yilta bir üm, köküsmäk, bir qay, bir uyuq ĉ(a)ruq,
- (11) iki yilta bir ĉäkräk, üç yilta bir börk
- (12) bilä berür-men. Oğulq(i)ya Ćintsu Šılanıñ ewindäki-
- (13) lär bilä yorip, oğri-tew qılsar, tutğu qapğu,
- (14) yoq-itüg qılsar, men, Ćintsu Šıla başıña
- (15) bolur. Yalınuz yorip, oğri tew qılsar, yoq
- (16v) itüg qılsar, men Qaytsu tu(duñ) başımqa bolur.
- (17v) İgläsär, yeti künki mün-aş men, Ćintsu
- (18v) Šıla berür-men. Yeti kündin keĉsär, men, Qaytsu
- (19v) tu(duñ) egälöp alip, kün eksükin köni berür-men.

- (20v) İglâp ölsâr, yarım tawarî ölü, yarım
 (21v) tawarî tirilür. Tirildäçi tawar yana men
 (22v) Qaytsu tu(du)ğ üzâ bolup, köni berür-men. Üç
 (23v) yıl tügämäginçâ, öntürmâz-men. Apam öntür[ür]-men,
 (24v) tesâr-men, bu kümüş-ök bermiş küntin berüki
 (25v) asıği bilâ köni berür-men. Tanuq – Qutadmış Qaya, tanuq –
 (26v) Señičün. Bu tamğa men, Qaytsu tu(du)ğnuğ-ol. Buyan
 Q(a)ya bitidim.

- *(27v) Тоғуз yıl, aram ay, on yañıqa meñä,
 (28v) Qaytsu tuduğqa yunlaqlıg tawar
 (29v) kergäk bolup, Titsu atl(i)ğ oğlumni
 (30v) Ćintsu Šılaqa üç yilliq tutuğ

Айрим сўз ва сўз бирикмаларининг изоҳлари:

1- қаторда: *aram ay* – турк-будда таквими бўйича йилнинг биринчи ойи.

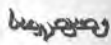
3–4 қаторларда: Бу ердаги *özümtä tuğmiş Titsu atl(i)ğ oğlumni Ćintsu Šılaqa üç yilliq tutuğ berdim* жумласини С.Е. Малов рус тилига “я своего родного сына (у самого меня родившегося сына моего) по имени Титсу дал Чинтсу-сыле на три года в подержание (в качестве заложника, для работ)” деб таржима қилган (Малов 1932,132). Л.Ю. Тугушева эса бу жумлани “я отдал Чинтсо Шиле в залог на три года рожденного от меня сына по имени Титсо” деб ўгирган (УДД,Ра.41).

Ушбу жумладаги *özümtä tuğmiş* – “ўзимнинг тукқан” дегани, яъни *özümtä tuğmiş Titsu atl(i)ğ oğlumni* – “ўзимнинг тукқан Титсу отли ўғлимни” деган маънони беради. Чоғиштиринг, ҳозирги ўзбек тилида “ўз ўғил-кизи”ни *ўз тукқан ўғлим, ўз тукқан қизим* дейилади. Ўғай болага нисбатан эса *асранди ўғил, асранди қиз* ёки *тутунган ўғил, тутунган қиз* сифати қўлланади.

Сўнги *tutuğ berdim* бирикмасини С.Е. Малов рус тилида “дал в подержание (в качестве заложника, для работ)” деб берган. Л.Ю. Тугушева эса ушбу бирикмани “отдал в залог” (яъни “гаровга бердим”) деб ўгирмокда. Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғати-т-турк” асариди: *tutuğ* – гаров (МК.94а). Бу сўз қадимги туркий тилда *tutuğ* ҳамда *tutuğ* вариантларида қўлланган кўринади.

9- қаторда: *oğulq(i)yaqa* сўзидаги *-q(i)yaqa* – кичрайтириш кўшимчаси. Бу кўшимчанинг маъносини Махмуд Кошғарий яхши берган. У ёзади: *-qīya* – таркибида *ğayn, qāf* харфлари бўлган ва, умуман, тўйинтирилган (яъни йўғон) сўзларда қўлланувчи кичрайтириш кўшимчаси. Чунончи, *oğulqiya* – ўғилчам, *qizqīya* – қизчам каби.

-kiyā – таркибида *kāf [k, g]* харфлари бўлган ва, умуман, ингичка, енгил харфли сўзларда қўлланувчи кичрайтириш кўшимчаси. Чунончи, *erkiyā* – эргина, *yerkiyā* – эргина каби (МК.260а).

10- қаторда: *köküsmäk* сўзи <-s-> харфи билан шаклида ёзилган; *köküsmäk* – кўкракни қоплаб турувчи нимча; *köküz~köküs*, яъни “кўкрак” сўзидан ясалган (*köküs+mäk*). Чоғиштиринг, ДТС,313 да: *köküzmäk* – куртқа.

11- қаторда: *börk* – бош кийим, телпак.

13–16v- қаторларда: *oğri-tew qilsar, yoq-itüg qilsar* жумласидаги *tew* – хийла, алдов; *oğri-tew* – жуфт сўз, яъни “ўғрилиқ қилса, найранг қилса” дегани; *yoq-itüg* ҳам жуфт сўз, яъни “бирор нарсани йўқ қилса, ўғирласа”. Ушбу жумладан “(боланинг) найрангу ўғрилиги чиқса, бирор нарсани йўқотғудек бўлса” деган фикр англашилади.

17- қаторда: *mün-aş* – жуфт сўз; *mün* – шўрва, суюқ овқат, *aş* – ош, қуюқ овқат, *mün-aş* – “қуюқ-суюқ” маъносида.

20v–21v- қаторларда: *yarim tawarī ölǖr, yarim tawarī tīrilür* – “ярим моли ўлади [яъни қарзнинг ярми ҳисобдан чиқади], ярим моли қолади [яъни қарзнинг ярми тўланади]” деган маънода.

*Кўлөзмада 27v- қатордан бошлаб кейинги матн елиглаб кўйилган, шунинг учун 27v–30v қаторлар тескаридан ўқилади.

Матннинг мазмуни:

- (1) Тўнғиз йили, арам ойининг ўнинчи куни менга, Қайтсу
- (2) тудунгта ишлатиш учун [яъни савдо-сотикқа] кумуш керак бўлиб,
- (3) ўзимнинг туққан Титсу отли ўғлимни
- (4) Чинтсу Шилага уч йил муддатга ишлатиш учун бердим.
- (5) Эвазига тўланадиган кумушни шундай келишдик: (ўғлимни) ўн сатир
- (6) кумуш учун бердим. Бу ўн сатир кумушни

- (7) васиқа тузилган куни мен, Қайтсу тудунг
 (8) тугал ўлчаб олдим. Мен, Чинтсу Шила ҳам
 (9) ҳеч бир камчиликсиз тугал бердим. Бу ўғилчага бир
 (10) йилда бир иштон, нимча, бир жуфт этик, бир жуфт
 чорик;
 (11) икки йилда бир пахта матоли кўйлак; уч йилда бир бўрк
 (12) билан берурман. Агар ўғилча Чинтсу Шиланинг
 уйидаги-
 (13) лар билан юриб, ўғрилиқ ва найранг қилса, тутиб туриш,
 молдан юлиб,
 (14) йўқ қилса, мен, Чинтсу Шиланинг гарданимга
 (15) бўлади. Ёлғиз юриб, ўғрилиқ ва найранг қилса,
 (16v) бирор нарсани йўқ қилса, мен Қайтсу тудунгнинг
 гарданимга бўлади.
 (17v) Касал бўлиб қолса, етти кунлик куюқ-суюғини [сўзма-
 сўз: шўрваси билан ошини] мен, Чинтсу
 (18v) Шила берурман. Етти кундан ўтса, мен, Қайтсу
 (19v) тудунг ҳар кунги чиқимини қошлаб, албатта тўлайман.
 (20v) Касал бўлиб ўлиб қолса, ярим моли ҳам ўлади
 [қарзнинг ярми ҳисобдан чиқади], ярим
 (21v) моли қолади [қарзнинг ярми тўланади]. Сақланиб
 қолган моли яна мен,
 (22v) Қайтсу тудунгнинг елкамда бўлиб, (уни) аниқ
 тўлайман. Уч
 (23v) йил тугамагунча, сўзимдан кечмайман. Агар сўзимдан
 кечдим,
 (24v) дегудек бўлсам, бу кумуш берилган кундаги хужжат
 бўйича
 (25v) фойдаси билан албатта қайтараман. Гувох – Кутадамиш
 Қая, гувох –
 (26v) Сенгичун. Бу тамға мен, Қайтсу тудунгникидир. Буян
 Қая ёздим.
 *(27v) Тўнғиз йил, арам ойининг ўнинчи куни менга,
 (28v) Қайтсу тудунгга ишлатиш учун тавар
 (29v) керак бўлиб, Титсу отли ўғлимни
 (30v) Чинтсу Шилага уч йилга ишга

Титсу билан Анчук ўзаро келишиб ўз инилари Антсуни қариндошлари Тўйнақ Шилавантига ўғилликка берганликлари тўғрисида тузилган васиқа. Ҳозир Россия ФА Шарқ кўлёмалари институтида SI 4717 (SI 0/70) кўрсаткичи остида сақланмоқда. Оддий югурик хат, бир варақ қоғознинг икки юзига битилган: ўн етти қатори ўнг бетида, сўнги уч қатори эса орқа бетида, хошия қолдирмай ёзилган.

Хати нисбатан тартибли, бироқ ўнг бетидаги ёзувнинг сиёҳи орқа бетига ҳам юқиб қолган. Сўз боши ва биринчи бўғинда [ö] ҳамда [ü] унлилари [o]–[u] дан фарқ қилади: сўз бошида сўз ичида шаклида ёзилган. Масалан, *kün*, *kümüš*, *tügäl*, *üzä* сўзларидаги сингари.

Айрим ўринларда [š] ни ифодалаш учун ҳарфининг тагига икки нуқта қўйиб кетилган. Масалан, *aytišip*, *ağišsar* сўзларида.

Хужжатни С.Е. Малов эски уйғурча терма ҳарфларда, транскрипцияси, русча таржимаси, изоҳлари билан чоп эттирган (Малов 1932, 138–140). Л.Ю. Тугушева ҳам ўз асарида матни транскрипцияси, русча таржимаси, изоҳлари ва факсимили билан келтирган (УДД, Ра43: 145–147, 324–325).

Матн транскрипцияси:

- (1) Ud yil, s(e)kizinč ay, beš y(i)g(i)rmikä men, Titsu aġam
- (2) Ančuq bilä aytišip, aġamniñ boġuzin yigidg(ä)li
- (3) alp bolmišqa inim Antsunı tuġmišimiz
- (4) Toynaq Šilavantiqa sūt sewinči y(i)g(i)rmi s(a)tir
- (5) kümüš alip, oġulluq berdimiz. Men, Toynaq Šilavanti
- (6) y(e)mä oġulum Sambudu bilä tüz ülüšlüg qilip,
- (7) oġul alnu aldım. Men, Titsu bitig qilmış kün
- (8) üzä y(i)g(i)rmi s(a)tir kümüš tügäl aldım. Men, Toynaq
- (9) Šila y(e)mä tügäl berdim. Bükünki kün(din) başlap inim
- (10) Antsunı ilip-tartip, čam-čarim qilmas-men. Men
- (11) Toynaq Šila y(e)mä menidä soñ pıryanım taqı
- (12) nekü opraqım, telükim bar ersär, oġulum
- (13) Sambudu bilä tüz üläšip alsunlar. Qayusi
- (14) bu sawdın aġišsar, biz birär yastuq quwar
- (15) bertüšürbiz. Tanuq – Basa Yalawač, tanuq –

(16) B(e)g Turmiš. Bu bitigni Yaqsidu Toņ, Bay Y(a)ņa

(17) Šıla, Tawlaydu Šilalarnıñ üksindä qıldimız.

(18v)

(19v) Bu tamğa biz ikägünüñ-ol. Men, Elgür Toņ

(20v) ayitip bitidim.

Айрим сўз ва сўз бирикмаларининг изоҳлари:

1–2- қаторларда: *men, Titsu aғam Ančuq bilä aytišip* – “мен, Титсу оғам Анчуқ билан келишиб, маслаҳатлашиб” деган маънода.

13- қаторда: *tüz üläšip alsunlar* – “тенг бўлишиб олсинлар” деган маънода.

16–17- қаторларда: *Bu bitigni ... larnıñ üksindä qıldimız* – “Бу ҳужжатни ... (у)ларнинг иштирокида, улар билан бирга туздик” дегани.

20v- қаторда: *ayitip bitidim* – сўраб ёздим, дегани. Маҳмуд Қошғарийнинг ёзишича, *aytti* сўзи “сўради” маъносидан ишлатилган: *ol meñä söz aytti* – у мендан сўз сўради. Ўғузлар *men añar söz ayittim* (мен у билан сўзлашдим) дейдилар, лекин бу қоида эмас [қоидага хилоф] (МК.58а).

Матннинг мазмуни:

(1) Сигир йили, саккизинчи ойининг ўн бешинчи куни мен, Титсу оғам

(2) Анчуқ билан келишиб, оғамнинг тирикчилиги танг аҳволда

(3) қолгани учун, иним Антсуни қариндошимиз

(4) Тўйнақ Шилавантига сўт ҳақи учун [онанинг эмизган ҳақи учун] йигирма сатир

(5) кумуш олиб, ўғилликка бердик. Мен, Тўйнақ Шилаванти

(6) ҳам (уни ўз туққан) ўғлим Самбуду билан (ўзимдан қоладиган меросга) тенг улушли қилиб,

(7) ўғилликка олдим. Мен, Титсу ҳужжат тузилган куни

(8) йигирма сатир кумушни тугал олдим. Мен, Тўйнақ

(9) Шила ҳам тугал бердим. Бугундан бошлаб иним

(10) Антсуни тортиб олиб, зўрлик қилмасман. Мен

(11) Тўйнақ Шила ҳам (урғулайманки), мендан сўнг мол-мулким, яна

(12) қандай уй-жойим, бойлигим бўлса, ўғлим

(13) Самбуду билан тенг бўлишиб олсинлар. (Битим тузаётганлардан) қай бири

(14) бу сўздан оғса [битимдан тонса], биз бир ястук кумушдан жарима

(15) берурмиз [тўлаймиз]. Гувоҳ – Баса Ялавач, гувоҳ –

(16) Бег Турмиш. Бу хужжатни Яқсиду Тўнг, Бай Янга

(17) Шила, Тавлайду Шилаларнинг иштирокида туздик.

(18v)

(19v) Бу тамға биз, иккимизникидир. Мен, Элгур Тўнг

(20v) сўраб [уларнинг айтганлари бўйича] ёздим.

4

Тўлак Темурнинг Умардан қарзга хўкиз олгани тўғрисидаги васиқа. Ҳозирда Россия ФА Шарқ кўлёмалари институтида SI 4820 (SI 0/73) кўрсаткичи остида сақланмоқда.

Матн ўн тўққиз қаторли, оддий югурук хат. Ёзувда <q>, <g> <x> ҳарфлари фарқланмайди. Лекин *biqirč(a)q* сўзидаги <q> икки нуқтали **ق** билан ёзилган: **قونقون**.

Хужжатни С.Е. Малов эски уйгурча терма ҳарфларда, транскрипцияси, русча таржимаси, изоҳлари билан чоп эттирган. Нашрга васиқанинг факсимили ҳам илова қилинган (Малов 1932,143, табица VI). Л.Ю. Тугушева ҳам ўз асарида матнни транскрипцияси, русча таржимаси, изоҳлари ва факсимили билан келтирган (УДД,Ра40: 141–142,321).

Матн транскрипцияси:

(1) Yund yil ekindi ay,

(2) toquz y(a)ñiqā, meñā, Tölāk

(3) Temürkā terkān ud

(4) kergāk bolup, Umar-

(5) nñj ala udñ terkān

(6) aldñm. Bu udnñj

(7) terñjā küz yarñida a

(8) iki siğ tarñg, üç siğ

(9) yñr berñr-men. Bu ud-

(10) nñj ölsār, idsār,

(11) men, Umar berñr-men, yoq

- (12) bolsar, men bilür-men.
- (13) Bu udnı onunç ay
- (14) biqirç(a)qqa teginç
- (15) işlätmäk boldum.
- (16) Tanuq – Nom Quli, tanuq –
- (17) Köküş Qaya. Bu nişan
- (18) meniñ-ol. Men, Töläk
- (19) Temür özüм bitidim.

Айрим сўз ва сўз бирикмаларининг изоҳлари:

9–12- қаторларда: *Bu udnıñ ölsär, idsär, men, Umar berür-men, yoq bolsar, men bilür-men* жумласини Л.Ю. Тугушева рус тилига “[Стоимость] этого вола, если он погибнет (*hend*), отдам я, Умар. Если он потеряется (*букв.: исчезнет*), я буду в ответе” деб ўгирган (УДД, Ра.40: 141). Биринчи жумла тўғри талқин қилинган. Лекин кейинги жумладаги *yoq bolsar* бирикмасини “если он потеряется (*букв.: исчезнет*)” дейилиши хато. Чунки бу ўринда иккинчи кимсанинг жавобгарлиги назарда тутилмоқда. Шунинг учун ушбу бирикмани “аксинча бўлса; аксинча бўлган тақдирда; ўлмай тирик қолса” деб тушунмоқ керак.

14- қаторда: Л.Ю. Тугушева *biqirçaq* сўзини “седло”, *biqirçaqqa teginç* ни “под седлом [для поклажи]” деб ўгирган. Ушбу сўз кечган жумлани эса: “Этого вола я намерен использовать “под седлом” [для поклажи] в десятом месяце” деб таржима қилган (УДД, Ра.40: 141–142).

Матн мазмунига қараганда, *biqirçaq* сўзи ўрим-теримнинг тугаши билан боғлиқ пайтни англатади; у жўналиш келишигидадир; *teginç* сўзи “қадар” деган тушунчани беради; *biqirç(a)qqa teginç* деганда эса “ўрим-терим тугагунга қадар” деган мазмун англашилмоқда.

Мазмуни:

- (1) От йили, иккинчи ойининг
- (2) тўққизинчи куни, менга, Тўлак
- (3) Темурга ижарага хўкиз
- (4) керак бўлиб, Умар-
- (5) нинг ола хўкизини ижарага

- (6) олдим. Бу хўкизининг
- (7) ижара ҳақиға кузнинг бошида
- (8) икки сиф буғдой, уч сиф
- (9) тарик берурман. Бу хўкиз-
- (10) нинг (ҳақини), ўлиб қолса,
- (11) мен, Умар берурман, аксинча
- (12) бўлса, мен (Тўлак Темур) жавоб бераман.
- (13) Бу хўкизни ўнинчи ой
- (14) ўрим-терим тугагунга қадар
- (15) ишлатмак бўлдим.
- (16) Гувоҳ – Нўм Кули, гувоҳ –
- (17) Кўкус Қая. Бу нишон
- (18) меникидир. Мен, Тўлак
- (19) Темур ўзим ёзим.

5

Ўн хил кичик тўловлар битими. Ҳозирда Россия ФА Шарқ кўлёмалари институтида ФВ 277/1, О.2 кўрсаткичи остида сақланмоқда.

Ёзуви тартибли, классик китобий услуб билан оддий югурик хатнинг бирикувидан келиб чиққан (*яримкурсивли / полукурсивное*) хат услубида. Матн учи тўмтоқ йўнилган қамиш қаламда битилган. Ёзувда <a> харфи <ā> дан фарқли ўлароқ қўшалок алиф (ا) билан ёзилган: масалан, *ما* *ay*, *ما* *ara*, *ما* *anin* сўзларида; <q> нинг устига чизикчасифат бир нуқта қўйиб кетилган: масалан, *otuzqa*, *qor*, *qorqa*, *burxanqa*, *siñqur*, *qam(a)ğ* сўзларида.

Матнни Л.Ю. Тугушева транскрипцияси, русча таржимаси, изоҳлари ва факсимили билан чоп эттирган (Тугушева 1975(1); УДД, Ра.23: 112–114, 298).

Матн транскрипцияси:

- (1) Ud yil, üçünç ay, iki otuzqa biz, qam(a)ğ on
- (2) kiçig qor sewig köñültin, seçü biligin çoñuğ qatim(i)z.
- (3) Biz qam(a)ğ kiçig qor yek(i)ml(ä)r, iğäçl(a)rın bulalim. Qutluğ bolsun.
- (4) Sağuna Atsari, Meñiçi Vapdu, Yartimliğ Qulunçuq
- (5) yanaql(i)ğ qutluğ apa ... Bilgä Siñqur,

- (6) Sökti tözlüg Vançor Tay, Yeg Sinqur, İt Sinqur,
- (7) Toğan Sinqur, El Sinqur, İnal Sinqur, İtaçuq, Yüz K(e)rä,
- (8) İtsarı, Tiq(a)y, Qulunçuq, Yinčkä Vapdu, İti Sinqur,
- (9) Qutluğ apa, at(a)m Sinqur, qutluğ-qıwl(i)ğ bolsun.
- (10) Biz qam(a)ğ kiçig qorqa tirkinim(i)z qan törüdä, yoruq
- (11) törüdä iki siğ buğday, on yeti tişürim böz berälim.
- (12) Kim qayu bu on kiçig qorda ketäyin tesär, baliq begikä
- (13) başl(i)ğ et bersün, qam(a)ğ kiçig qorqa bir sem(i)z qoyın,
- (14) bir qap edgü bor, Tso-so burxanqa bir yivak ton bersün.
- (15) Anin taplaşır, b(e)k bitig qıldimiz.

Айрим сўз ва сўз бирикмаларининг изоҳлари:

1-2-, 3- қаторларда: Қўлэзмада кечган сўзини

Л.Ю. Тугушева *on kiçig qor* деб ўқиб, русчага “десять вид малых подношений (выплат?)” деб ўгирган (қаралсин, УДД, Ра23: 113–114).

11- қаторда: икки хонали сон *on yeti* шаклида келган. Бирок, биринчи қаторда *iki otuz* шаклидадир. Бу нарса васиқа битилган даврларда ҳар иккала тартиб аралаш ишлатилганини кўрсатади.

13- қаторда: уйғур ёзувли матнда шаклида ёзилган.

Л.Ю. Тугушева ҳужжатнинг бир нашрида бу сўзни *başl(a)ğ at* деб ўқиб, русчага “лошадь вольного выпаса” деб ўгирган (Тугушева 1975(1),94,96), кейинги нашрида эса *başl(i)ğ et* деб ўқиб, русчага “туша (букв.: мясо) с головой” деб ўгирган. Бу ўринда у П. Займенинг талқинига таянади (УДД, Ра23: 112–114; 10- изоҳга қаралсин).

Ушбу бирикманинг *başl(a)ğ at* деб ўқилиб, “лошадь вольного выпаса” дея талқин қилинуви тўғри эмас. Ундай бўлганида, *boşl(a)ğ at* деб ёзилган бўларди; ваҳоланки матнда у <a> ҳарфи билан *başl(...)*ғ шаклида ёзилган. Яна кейинги сўз *at* эмас, *et* ўқилади. Чунки қўлэзмада сўзи битта *alif* билан ёзилган, агар *at* бўлганида кўшалоқ *alif* билан ёзилган бўларди. Шунинг учун ушбу бирикманинг *başl(i)ğ et* деб ўқилгани тўғри.

Бирок, юқоридаги талқинда озгина чалғиш бор назаримизда. Чунки ҳозирги ўзбек тилида *тўш* деганда “қўй ё молнинг тўши; гўштининг бир бўлаги” тушунилади. Чалларида ёки бешик тўйида куда тарафга тўш, яъни тирик мол эмас, балки

гўштининг бир бўлаги берилади. Бундан ташқари, *тана* деган сўз ҳам бор: “қорамол; йирик ҳайвон”, кўпинча “буқа”, “ғунажин”, баъзан “туя” англашилади бунинг билан; ўғил тўйида ёки йирик маросимда тана сўйилади. Вилоятларда, кўпинча, чорва билан шуғулланувчи жойларда куёв томон қиз томонга тана (қорамол) беради. Қиз томон куёвлар келганда тананинг тўшини пишириб дастурхонга қўяди.

Шунинг учун, биз ўрганаётган васиқадаги *bašl(i)ğ et* ни “бошли тўш”, яъни “хом гўшт” (“туша с головой”) эмас, балки “тана” (яъни “тирик қорамол”) деб олингани маъқул. Шунга мувофиқ ҳолда унинг сифатловчисини *bašl(a)ğ* эмас, *bašl(i)ğ* (яъни “бошли”) деб ўқиймиз. *Тана* деганда тирик қорамол (яъни буқа) тушунилади. Ҳозирги ўзбек тилидаги *тана* тушунчаси қадимги туркий тилдаги *bašl(i)ğ et* билан бир нарсадир (*bašl(i)ğ et=тана*). Шундай деб олинганда, матндан англашилган фикр ҳам изига тушади: шаҳар бекига тана берилади, қолганларга эса ундан кичикроқ бўлган қўй ва бошқа нарсалар берилади. Мана мисоли: *balıq begikā bašl(i)ğ et bersün, qat(a)ğ kiçig qurqa bir sem(i)z qoyn, ... bersün – шаҳар бекига бошли эт (яъни тана) берсин, барча кичик қурга бир семиз қўй, ... берсин.*

14- қаторда: Л.Ю. Тугушева *tso-so burxan* ни “изваяние будды” деб талқин қилиб, *tso-so burxanqa bir yivak ton bersün* жумласини “(отдаст) для (изваяния) будды одно шелковое (?) одеяние (~халат)” деб таржима қилган (УДД, Ра23: 113). Бизнингча, бу ўринда *burxan* сўзини “бут” деб эмас, “роҳиб” деб олингани маъқул (яъни *Тсү-сү роҳиб*).

15- қаторда: *bek bitig* – “гаянч, ишончли хужжат”; *bek* – “махкам, қаттик, мустаҳкам” сўзидан.

Матннинг мазмуни:

(1) Сигир йили, учинчи ойининг йигирма иккинчи куни биз, барчамиз ўн (хил)

(2) кичик қўр[тўлов]ни очик кўнгил ва соғлом ақл билан белгилаб олдик.

(3) Биз барча кичик қўр [тўлов] учун (маблағни) экинлар ва (мевали) дарахтлардан оламыз. Қутлуғ бўлсин!

(4) Сағуна Атсари, Менгичи Вапду, Яртимлиғ Қулунчак,

- (5) ер эгаси кутлуғ бобом ... Билга Сингқур,
 (6) Сүкти насабли Ванчўр Тай, Ег Сингқур, Ит Сингқур,
 (7) Тўған Сингқур, Эл Сингқур, Инал Сингқур, Итачук, Юз
 Кера,
 (8) Итсари, Тикай, Кулунчук, Йинчка Вапду, Ити Сингқур,
 (9) Кутлуғ бобо, отам Сингқур, кутли-саодатли бўлсин.
 (10) Биз барча кичик кўрга ҳукумдоримиз хон қонун-
 қоидалари
 (11) бўйича икки сиғ буғдой, ўн етти ўрам бўз берайлик.
 (12) Кимда-ким бу ўн кичик кўрдан кечаман деса, шаҳар
 бекига
 (13) бошли эт (яъни тана) берсин, барча кичик кўрга бир
 семиз кўй,
 (14) бир меш тоза май, Тсў-сў рохибга бир ипаклик кийим
 берсин.
 (15) Шунга келишиб, ишончли хужжатни туздик.

6

Мунғсуз Қаянинг Турмиш Темурга берган тилхати. Ҳозирда
 Россия ФА Шарқ кўлёмалари институтида SI Kr IV/618
 кўрсаткичи остида сақланмоқда.

Ёзуви оддий югурик (курсиви) хат, учли қамиш қаламда
 шошиб ёзилгани билиниб турибди. Матннинг айрим жойлари
 ўчиб кетган.

Матни Л.Ю. Тугушева транскрипцияси, русча таржимаси,
 изоҳлари ва факсимили билан чоп эттирган (Тугушева 1975(1);
 УДД,Ра.39: 140–141,320).

Матн транскрипцияси:

- (1) İt yıl, s[eki]zinč ay, y(i)g(i)rmi altıqa men,
 (2) Muḡsuz Qa(y)a Turmiš Temürkä bitig berür-men.
 (3) Apamniñ Ögürükčä Temürkä ülüş qıl(t)p qodmiš,
 (4) çuğ adırıp, Tiñäzä borluqınqa ...
 (5) bitig ... čm tep. Čm üçün Tiñäzädin
 (6) satqın almiš baş bitigin berip, bu borluqqa
 (7) čamim qarqaša yoq tep bitig berdim. Mundin
 (8) soḡra men özüm, oğlarim (oğlanim?), ağa-inim,
 (9) onluğum, yüzlüğum (yüzlügüm?), kim-kim mä čam

(10) qarqasha qilmasunlar. Camlasarlar, söz-

(11) İlirimiz yorimasun. Bu sözkä Qora Qidar tanuq,

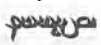
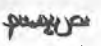
(12) Küc-Temür, Aç-Buqa, Tügäl Q(a)ya, Buyan Q(a)ya tanuq.

(13) Bu nišan men, Muşsuz Q(a)yanıñ-ol. Men, Toqta

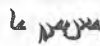
(14) Muşsuz Qayaqa aydt(i)p bitidim.

Айрим сўз ва сўз бирикмаларининг изоҳлари:

8- қаторда: *soñgra* сўзи уйғур ёзувли матнда (*sonğara*) шаклида ёзилган. Бундай хусусият имлода бор. Чунки бу сўз йўғон талаффузли бўлиб, [ŋ] нинг йўғон вариантыни бериш учун <n> ва <k> га <ğ> харфи кўшиб кўйилади; <ğ> билан <r> ўртасидаги <-a-> эса иккала харфни улаш учун ишлатилган. Мазмунига кўра “сўнг, сўнгра” сўзига тўғри келади: *Mundin soñgra men özüm* – бундан сўнг мен ўзим.

8- қаторда: *oğlarim*; кўлёмзада бу сўз шаклида ёзилган. Бизнингча, *oğlanim* бўлиши керак; афтидан, <n> нинг ўрнига янглишиб, кўпликдаги *oğullarim* сўзини хаёл қилган шекилли, <r> харфини ёзиб юборган. Аслида *oğlanim* сўзида ҳам кўплик бор: *-an* кўшимчаси билан берилган.

9- қаторда: *onluğim*, *yüzlüğüim* – яқин кишилар, туғушганлар кўзда тutilмоқда.

9-, 10- қаторларда: уйғур ёзувли матнда шаклида ёзилган. Л.Ю. Тугушева хужжатнинг бир нашрида уни *qaraqş-a* (Тугушева 1975(1),95), кейинги нашрида эса *qaraqş-a* (тяжба) деб ўқиган (УДД,Ра.39: 140).

Бизнингча, бу сўзни *qarqasha* деб ўқилгани маъкул (*harxasha* бўлуви ҳам мумкин); “жанжал, хархаша” маъносида; *ĉat-qarqasha* эса жуфт сўз. Чоғиштиринг, ҳозирги ўзбек тилида: *harxasha*, *harxasha* қилди.

Матннинг мазмуни:

(1) Ит йили, саккизинчи ойининг йигирма олтисида мен,

(2) Мунгсуз Қая Турмиш Темурга хужжат берурман.

(3) Бобомнинг Ўгурукча Темурга тақсимлаб қўйган,

(4) бутунлай ажратиб, Тингаза узумзорига ...

(5) хужжат ... чин деб. Асл (хужжат бўлгани) учун Тингазадан

- (6) сотиб олинган бош хужжатни бериб, бу узумзорга
 (7) даъвоим-зўрлигим йўқ деб хужжат бердим. Бундан
 (8) сўнгра мен ўзим, болаларим, оға-иним,
 (9) ўнлигим, юзлигим, кимда-ким бўлмасин, даъво-жанжал
 (10) қилмасинлар. Даъво қилсалар, сўз-
 (11) ларимиз ўтмасин. Бу сўзга Қўра Қидар гувоҳ,
 (12) Куч-Темур, Ач-Бука, Тугал Қая, Буян Қая гувоҳ.
 (13) Бу нишон мен, Мунгсуз Қаяникидир. Мен, Тўкта
 (14) Мунгсуз Қаядан сўраб [унинг айтиб тургани бўйича]
 ёздим.

7

Ўзмиш Тўғрилга олди-бердида ишлатиш учун кумуш керак бўлиб, ўз узумзорини Баса Тўғрилга узил-кесил сотгани тўғрисидаги васиқа. Айни чоғда хужжатнинг оригинали йўқолган. Унинг бир пайтлар олинган фотонусхаси Россия ФА Шарқ қўлёзмалари институтида сақланмоқда, у ФВ 77,3Kr 36 кўрсаткичи остида рўйхатга олинган.

Матн яхши сақланган, узук-юлук ёки қоғозининг чириб, узилиб тушган жойи йўқ. Анча тартибли ёзилган, оддий югурик хат. Тўрт жойга – бошланишда биринчи ва иккинчи қаторлар устига, саккиз ва тўққизинчи қаторларга эа икки жойга, сўнгги икки қаторнинг охирига чўзиқрок, усти эгиксимон тўртбурчакли муҳр-тамға урилган.

Хужжат фотонусхаси асосида Л.Ю. Тугушева транскрипцияси, русча таржимаси, изоҳлари ва факсимилини чоп эттирган (УДД,Про1: 17–18,225). Биз ҳам унинг факсимилига таяндик.

Матн транскрипцияси:

- (1) Kūskū yil, üçünc̄ ay, altı yañıq̄a meñä, Ozmiš Toğ[r]il-
 (2) qa yuñlaqlıǵ̄ kümüş kergäk bolup, öz borluqumnı
 (3) Basa Toğ[r]ilqa toǵuru tumlıtu satdı̄m. Satıǵ̄ kümüşin
 (4) inçä sözläşdim(i)z: bir yastuq beş sītir kümüşkä
 (5) kesişdimiz. Bu bir yastuq beş sītir kümüşüḡ bitiḡ
 (6) qilmiš kün üzä <...> m(e)n, Basa Toğ[r]il tügäl berdim.
 M(e)n,
 (7) Ozmiš Toğ[r]il y(e)mä tügäl tartip aldım. Bu borluqnuñ

- (8) *sic̄isi*: öndün yıñaq, Basa Toğ[r]ılññ borluq adırar;
- (9) kündün yıñaq, uluğ yol adırar; tağdın yıñaq, Polat
- (10) Buqanıñ ögän adırar; kedin yıñaq, Qut aruqnuğ
- (11) vrx(a)rliq borluq adırar. Bu tört sic̄ilig borluq tızä
- (12) miñ yıl, tümän künkä tegi Basa Toğ[r]ıl erklig bolsun.
- (13) Taplasar, özi tutsun, taplamasar, adın kişikä ötkürtü
- (14) satsun. M(e)n, Ozmiš Toğ[r]ılññ inim, eçim, tuğmišim,
- (15) qadašim, kim y(e)mä çam-çarim qılmasunlar. Apam
- (16) çam-çarim qılğalı saqınsarlar, bu borluq tenjincä iki
- (17) borluq Basa Toğ[r]ılqa yaratu berip, yulup alsunlar. Tanuq –

Burxan

(18) Qulı, tanuq – Y(a)rp Toğ[r]ıl, tanuq – Vaptso. Bu tamğa m(e)n, Ozmiš-

(19) niñ-ol. Men, Esän tuduğ ayıtıp bitidim.

Айрим сўз ва сўз бирикмаларининг изоҳлари:

1- қаторда: *Ozmiš Toğ[r]ıl* – киши оти. Маҳмуд Кошғарий бу отнинг маъноси тўғрисида шундай ёзади: *toğrıl* – йиртқиқ қушлардан бири. Бу мингта ғозни ўлдириб, биттасинигина ейди. Бу сўз эркаклар оти ўрнида ҳам қўлланади (МК.121b).

8- қаторда: *sic̄isi* – “чегараси” маъносида.

17–18- қаторларда: *Burxan Qulı* – киши оти; маъноси “Будданинг қули” дегани, бу киши будда жамоасидан бўлгани учун ана шундай аталган. Бу ҳозирги тасаввуримиздаги *Худойқул*, *Тангриқул* отларига тўғри келади.

Матннинг мазмуни:

(1) Сичқон йили, учинчи ойининг олтинчи куни менга, Ўзмиш Тўғрил-

(2) га (олди-бердида) ишлатиш учун кумуш керак бўлиб, ўз узумзоримни

(3) Баса Тўғрилга узил-кесил сотдим. Тўланадиган кумуш (миқдори)ни

(4) шундай сўзлашдик: бир ястуқ-у беш ситир кумушга

(5) кесишдик. Бу бир ястуқ-у беш ситир кумушни хужжат

(6) тузилган куни мен, Баса Тўғрил тугал бердим. Мен,

(7) Ўзмиш Тўғрил ҳам (унинг қўлидан) тўлиқ ўлчаб, санаб олдим. Бу узумзорнинг

(8) чегараси: шарқ тарафдан, Баса Тўғрилнинг узумзори айиради;

(9) жануб тарафдан, улуг йўл айиради; тоғ тарафдан [яъни шимолдан], Пулат

(10) Буқанинг ўзани айиради; ғарб тарафдан, Кут аруқнинг

(11) ибодатхонага қарашли узумзори айиради. Бу тўрт чегара оралиғидаги узумзорга

(12) минг йил, туман кунга қадар Баса Тўғрил эгалик қилсин.

(13) Истаса, ўзи тугсин, истамаса, бошқа кишига сотиб

(14) юборсин. Мен, Ўзмиш Тўғрилнинг иним, оғам, туғишганларим,

(15) қариндошим, ким бўлмасин, жанжал қилмасинлар. Агар

(16) жанжал қилишни ўйласалар, бу узумзорга тенг икки

(17) узумзорни Баса Тўғрилга топиб бериб, (сўнг) тортиб олсинлар. Гувоҳ – Бурхан

(18) Кули, гувоҳ – Ярп Тўғрил, гувоҳ – Валтсў. Бу тамға мен, Ўзмиш-

(19) никидир. Мен, Эсан тудунг сўраб [яъни уларнинг айтиб туриши бўйича / уларнинг оғзидан] ёздим.

8

Солиқ тўланганлигини тасдиқловчи тилхат. Айти чоғда хужжатнинг оригинали йўқолган. Унинг бир пайтлар олинган фотонусхаси Россия ФА Шарқ кўлэмалари институтида сақланмоқда, у ФВ 77, 3Kr31a кўрсаткичи остида рўйхатга олинган.

Ёзуви оддий югурик хат, майда ҳарфларда битилган. Учта жойга – матннинг бошланиши, ўртаси ва охири қаторларининг устига доира бичимли муҳр-тамға урилган.

Хужжатнинг фотонусхаси асосида Л.Ю. Тугушева транскрипцияси, русча таржимаси, изоҳлари ва факсимилини чоп эттирган (УДД,Раб: 94-95,287). Биз ҳам унинг факсимилига таяндик.

Матн транскрипцияси:

(1) Qoyn y'ıl, č(a)qš(a)put ay, y(i)g(i)rmikā m(e)n, Yuqa

(2) Basa Toğrılñiñ Sewig Bürt bilä-

(3) ki č(a)mliğ, Edgü Qonturulmiš olar bilä

- (4) bitig qilip bermiş asiglig kumüş-
- (5) tin Basa Toğrilniñ basigqa teg-
- (6) miş sekiz sitir kumüşüg men, Yuqa
- (7) aldım. Ög bitigin tid(i)p, Basa Toğ[r]il-
- (8) qa čamim yoq. Özkä onluqlarinta
- (9) čamim üzülmäyükkä ög bitigin
- (10) bermädım. Tanuq – Tomu, tanuq – Polat.
- (11) Bu t(a)mğa m(e)n, Yuqaniñ-ol.

Айрим сўз ва сўз бирикмаларининг изоҳлари:

1- қаторда: *č(a)qš(a)put ay* – турк-будда таквими бўйича сўнги ўн иккинчи ой, рўза ойи (*қаралсин*: ДТС,140).

3- қаторда: *č(a)mlig* – “жанжалли, жанжалга учраган” маъносида.

5–6- қаторларда: *basigqa tegmiş* – босиб қолинадиган, чегириб қолинадиган.

7- қаторда: *tid(i)p* – “тийиб, чеклаб” дегани. Чоғиштиринг, Махмуд Кошғарий луғатида: *tidiš* – тийиш, ман қилиш (МК.103а). Ёки, ҳозирги ўзбек тилида *ўзини тийди* деймиз, маъносн “ўзини босди; ўзини чеклади” дегани.

Матннинг мазмуни:

- (1) Қўй йил, чахшапут ойининг йигирманчисида мен, Йуқа
- (2) Баса Тўғрилнинг Севиг Бурт билан
- (3) жанжал келтириб чиқарган, Эдгу Қўнтурулмиш улар билан
- (4) хужжатлаштириб берган, фойда учун қўйилган кумуш-
- (5) дан Баса Тўғрилнинг босиб қолинажак
- (6) саккиз ситир кумушини мен, Йуқа
- (7) олдим. Асл хужжатни олгач, (энди) Баса Тўғрилга
- (8) даъвоим йўқ. Ўзга туғишганларим билан
- (9) жанжалим тугамагани учун асл хужжатни
- (10) бермадим. Гувоҳ – Тўму, гувоҳ – Пулат.
- (11) Бу тамға мен, Йуқаникидир.

9

Темур исмли кимсанинг уч киши учун тенг тақсимланган кумушни тутиб турганлиги тўғрисида берган тилхати. Айни

чоғда ҳужжатнинг оригинали йўқолган. Унинг бир пайтлар олинган фотонусхаси Россия ФА Шарқ қўлёзмалари институтида сақланмоқда, у ФВ 277/7,49 кўрсаткичи остида рўйхатга олинган.

Ёзуви оддий югурик хат, қуюқ сиёҳда битилган. Шошиб ёзилгани билиниб турибди. Жами саккиз қатор, сўнгги қатори ярмига ҳам етмаган.

Ҳужжат фотонусхаси асосида Л.Ю. Тугушева транскрипцияси, русча таржимаси, изоҳлари ва факсимилини чоп эттирган (УДД, Ра7: 96,287). Биз ҳам унинг факсимилига таяндик.

Матн транскрипцияси:

- (1) Sekizinč [ay], sekiz yaŋi-
- (2) [qa] asig̃ üzä ... kã, Tolu-
- (3) qa, Bulmĩšqa, bular, üçägükã
- (4) teküz bermiš bir yarim
- (5) s(a)tür kümüşni m(e)n, Temür ald(i)m.
- (6) Bitigni qačan bitilip alip
- (7) k(e)lsär, asig̃in bir baqir kümüş-
- (8) ni berür-m(e)n.

Айрим сўз ва сўз бирикмаларининг изоҳлари:

4- қаторда: *teküz bermiš* – “тенг тақсимланган” маъносида.

6–7- қаторлар: *Bitigni qačan bitilip alip k(e)lsär* – “Ҳужжатни қачон битиб олиб келсалар” дегани.

Матннинг мазмуни:

- (1) Саккизинчи ойнинг, саккизини куни-
- (2) да фойдаси билан ... га, Тўлу-
- (3) га, Булмишга, буларнинг учовига
- (4) тенг тақсимланмиш бир ярим
- (5) сатир кумушни мен, Темур олдим.
- (6) Ҳужжатни қачон битиб олиб
- (7) келсалар, фойдаси билан бир бақир кумуш-
- (8) ни берурмен.

Ара Темурнинг Тури бахшига йўллаган кўрсатмаси, ёрлиғи. Ёрликнинг мазмунига қараганда, Ара Темур беклардан эди. Ёрликда сотувга қўйилаётган узумзор тўғрисида сўз боради.

Хужжат ҳозирда Россия ФА Шарқ қўлэмалари институтида ФВ 277/6, 24 кўрсаткичи остида сақланмоқда. Ёрликни Л.Ю. Тугушева транскрипцияси, русча таржимаси, изоҳлари ва факсимили билан чоп эттирган (УДД, Ра.34: 134–135, 316).

Ёзуви оддий югурик хат, лекин тартибли. Айрим ўринларда бошқа товушлардан фарқлаш учун <q> нинг устига икки нукта қўйиб кетилган: borluq, quruq сўзларидаги сингари. Ёки айрим ўринларда <n> нинг устига бир нукта қўйиб кетилган.

Матн транскрипцияси:

- (1) Ara Temür sözüml Turī b(a)qšīqa.
- (2) Seniḡ borluqunī el ...
- (3) küčāgip İnal [Q]oçqa sats(i)dī.
- (4) M(e)n bodun birlä tapīšip, s(e)niḡ
- (5) satmīšīḡ ... bulunup, m(e)ḡā
- (6) ornīnta borluq berm(ā)kēi boldī.
- (7) Amī s(e)ḡā sözüml, borluqun-
- (8) niḡ ornīnta borluq til(ā)sā-m(e)n,
- (9) borluq berāyin tep turur,
- (10) til(ā)m(ā)sā-m(e)n, bitip q(a)līp turur.
- (11) Töl(ā)ç quruq q(a)lmay(i)n tesār-s(e)n,
- (12) s(e)ndāki idīš bitigni berip,
- (13) m(e)ḡā çin baş bitig qilip
- (14) idḡil. Bitig kelmištā ornīn-
- (15) ta borluq tilāp alayin. Seḡā
- (16) borluqunniḡ satīḡin küzkād(ā)ki
- (17) qilip qodayin. Bolmasa, s(e)n quruq
- (18) qaldaç(i)ḡ.

Айрим сўз ва сўз бирикмаларининг изоҳлари:

4- қаторда: *tapišip* – “келишиб, бир фикрга келиб” дегани; *bodun* – сўзма-сўз “халқ, улус” дегани; бу ўринда “жамоа” маъносида келган. *M(e)n bodun birlä tapišip* деганда “мен жамоат билан кенгашиб” тушунилади.

12- қаторда: *idiš bitig* – тўлов хужжати, тўлов қоғози; квитанция.

13- қаторда: *čin baš bitig* – чин бош хужжат; асл хужжат.

Матн мазмуни:

- (1) Ара Темур сўзим Турби бахшига!
- (2) Сенинг узумзорингни эл ...
- (3) Инал Қўчга сотишни истади.
- (4) Мен жамоат билан кенгашиб, сенинг
- (5) сотишинг чин топилгани учун, менга
- (6) (унинг) ўрнига (бошқа) узумзор бермакчи бўлди.
- (7) Энди сенга айтадиган сўзим, узумзоринг-
- (8) нинг ўрнига (жамоадан бошқа) узумзор сўрасам,
- (9) узумзор берайин деб турибди,
- (10) сўрамасам, битиб қолиб турибди.
- (11) (Узумзоринг) пулидан куруқ қолмайин десанг,
- (12) ўзингдаги тўлов хужжатини бериб,
- (13) менга чин бош хужжат қилиб
- (14) юборғил. Хужжат келгач, (сеникининг) ўрни-
- (15) га (бошқа) узумзор сўраб олайин. Сенга
- (16) узумзорингнинг ҳақини кузда
- (17) тўлаб берайин. Бўлмаса, сен куруғ
- (18) қолажаксан.

11

Хужжат ҳозирда Россия ФА Шарқ кўлёмалари институтида SI 1449 (SI Kp IV/329) кўрсаткичи остида сақланмоқда.

Хужжат хитойча матн битилган қоғознинг терс ёғига қиялатиб ёзилган. Хатининг жойлашишига қараганда, қоғозининг ўзи қиялатиб қирқилган. Қоғозининг тепаси, чап

ёғи ва тағи чириб, айрим жойлари узилиб тушган. Биринчи қаторининг охириги сўзи ва сўнгги қаторидаги матн ҳам узилиб тушган. Хати оддий, шошиб ёзилгани билиниб турибди.

Матнда [q] ни ифодалаш учун нинг устига қўшалок нукта қўйиб кетилган: *قۇنپۇ* *qunpu*, *قۇدۇ* *qudū* сўзларидаги сингари.

Хужжатни Л.Ю. Тугушева транскрипцияси, русча таржимаси, изоҳлари ва факсимили билан чоп эттирган (УДД, За.4: 41, 241).

Матн транскрипцияси:

- (1) Yılan yil, b[ir] yigirmine ay, alti o[tuz]qa
- (2) menä ... layqa qunpu kergäk bolup, Biçm...
- (3) sañta yüz qunpu aldım. Qaç ay tutsar-
- (4) men, ay sayı beşar qunpu berür-men.
- (5) Berginçä örü-qudı bolsar-men, inim
- (6) Bilär köni bersün. Tanuq – Ali
- (7) Qalunuq, tanuq – Semär.
- (8) ... biz Atsız ...

Айрим сўз ва сўз бирикмаларининг изоҳлари:

5- қаторда: *Berginçä örü-qudı bolsar-men* – Бергунча юқориқуйи бўлсам [яъни борим бор, йўғим бор / бой ёки қашшоқ бўларман / бирор қориқол бўлса].

Л.Ю. Тугушева ушбу жумлани русчага: “Если ко времени возвращения [долга] я буду отсутствовать (букв. буду наверху или внизу /// на юге или на севере)” деб таржима қилган (УДД, За.4: 41). Таржимада “на юге или на севере” деганда у П. Займенинг талқинига таянади. Чунки П. Займе *örü-qudı* ни кутбларга (Жануб ва Шимолга) нисбат берган, яъни матндаги *örü-qudı bolsar-men* бирикмасини “Жанубда бўламанми, Шимолда бўламанми, (қатъи назар)” дея талқин қилган (*ўша ердаги икки юлдузли изоҳга қаралсин*).

Кўни Куз отли хўжайиннинг Бурхан Қули отли қулига берган эрк хужжатида *örü* ва *qudı* билан боғлиқ қизиқ бир

жумла бор: *Bu küntä minča Burxan Quliniñ ya örü tağqa, qudi quimqa barsar, öz köñülinčä buyan berip yorisun.* (Бугундан бошлаб Бурхан Кулиниң (эрки ўзидә), юқори тоққа (борадими), қуйи қумга борадими, ўз күнглича йўл тутсин, савоб учун юраверсин) (QTH № 29.8–10).

Ушбу *örü tağqa, qudi quimqa barsar* жумласидаги *örü tağ* – “юқори тоғ” ҳамда *qudi quim* “қуйи қум; текислик” ўзаро қаршилантириш йўли билан бадий ифода ҳосил қилинмоқда; “юқори тоққа (борадими), қуйи қумга борадими” деган маънода, яъни “истаган ерида; ҳамма ерда (эркин юраверсин)” ангиламида келган.

Юқорида тилга олинган васиқада эса бир оз фарқли: унда *örü-qudi bol*- бирикмаси олим-беримга нисбатан ишлатилган бўлиб, бойлик ва йўқчиликни англатади: *örü bol* – “юқори бўлмоқ; юқорига кўтарилмақ”, яъни “тўқинчиликда яшамоқ; бойимоқ”; *qudi bol* – “қуйиликка инмақ”, яъни “қашшоқлашмоқ” дегани; *örü-qudi bol* – “юқори-қуйи бўлмоқ”, яъни “қашшоқлашмоқ; ҳеч нарчасиз қолмоқ” маъносидадир.

Сўзларни жуфтлаш орқали янги маъно ҳосил қилиш ҳозирги ўзбек тилида ҳам бор: *дўст-душман бор* деганда “душманлардан эҳтиёт бўлиш”, *оқ-қорани таниди* деганда “хаётда ҳар қандай кишиларни кўрди; ёмондан эҳтиёт бўлишни ўрганди” тушунилади ва б. Шулардан келиб чиққан ҳолда, *örü-qudi bolsar-men* жумласини “юқори-қуйи бўлсам; ҳеч нарчасиз қолсам; қашшоқлашиб қолсам” дея талқин қилингани маъқул.

Васиқада кечган *örü-qudi bol*- ифодасининг яъна бир маъноси бор, бу “ўлим” билан боғлиқ: *örü bol* – “юқорилашмоқ”, яъни “яшамоқ”; *qudi bol* – “қуйи бўлмоқ; инмоқ”, яъни “ўлмақ”; *örü-qudi bolsar-men* – “(мабодо) ўлиб кетсам / борман-йўқман” дегани. Матн ҳам шунга яраша талқин қилинади.

Мулоҳазалар асосида васиқадаги *Berginčä örü-qudi bolsar-men, inim Bilär köni bersün* жумласини “Бергунча юқори-қуйи бўлсам [яъни борим бор, йўғим бор / бой ёки қашшоқ бўларман / бирор корихол бўлса], иним Билар уни албатта қайтарсин” дея ўгирамиз.

Матн мазмуни:

(1) Илон йили, ўн биринчи ойининг йигирма олтинчи куни

(2) менга, ... лайга кийимлик мато керак бўлиб, Бичм...

(3) сангдан юз дона кийимлик мато олдим. Қанча ой ишлатсам,

(4) ой сайин бештадан мато бераман.

(5) Бергунча юқори-қуйи бўлсам [яъни борим бор, йўғим бор / бой ёки қашшоқ бўларман /бирор кориҳол бўлса], иним

(6) Билар албатта қайтарсин. Гувоҳ – Али

(7) Қалинук, гувоҳ – Семар.

(8) ... биз Атсиз ...

12

Булмиш отли кишининг Кўсунчидан кумуш қарз олганлиги тўғрисидаги васиқа. Хужжат ҳозир Россия ФА Шарқ кўлёмалари институтида SI Uig 16; ФВ 77,16 кўрсаткичи остида сақланмоқда.

Хати оддий, югурик хат; идора хизматчиси битганига қарамай, унчалик чиройли ҳам эмас. Баъзи ўринда <q> ҳарфининг устига икки нуқта қўйиб кетилган. Масалан, **سۈن** *Auqt(a)çi*, **بۆلۈش** *Bo[r]luqçi* сўзларида; <n> ҳарфининг устига эса бир нуқта қўйиб кетилган: *bolsar-men, inim* сўзларида.

Матннинг учта жойига – биринчи қаторнинг бошланиши, 5–6- қаторларнинг ўртаси ва 8–9- қаторларнинг охирига чўзиқ тўртбурчак бичимли тамға босилган. Сўнгги *bitidim* сўзи 9- қаторнинг охирига битилиб, тамға унинг устига урилган.

Қоғозининг айрим жойлари чириб тушган. Чириган ва тамғанинг тагида қолган сўзларни ўқиб олиш қийин.

Хужжатни Л.Ю. Тугушева транскрипцияси, русча таржимаси, изоҳлари ва факсимили билан чоп эттирган (УДД, За. 13: 48, 248).

Матн транскрипцияси:

- (1) [Ta]qıǵu yıl, beşinç ay, sekiz yañıqa meñä,
- (2) Bulmıšqa kümüş ker[gä]k bolup, Köşünçitä
- (3) tört satır kümüş aldım. Bir ayda birär
- (4) baqır kümüş aşıǵ birlä köni berür-m(e)n.
- (5) Berginçä içtin-taştin bolsar-men, inim
- (6) Ayqt(a)çı (?) köni bersün. Tanuq – Polar (?)
- (7) Bo[r]luqçı, tanuq – Kesäçük. Bu tamğa m(e)n,
- (8) Bulmıšnıñ-ol. Men, Yam-çor Tu ayıtır
- (9) bitidim.

Айрим сўз ва сўз бирикмаларининг изоҳлари:

2–3- қаторларда: *Kösünçitä tört satır kümüş aldım.* – “Кўсунчидан тўрт сатир кумуш олдим” дегани; *-tä* – чиқиш келишиги қўшимчаси.

5- қаторда: *Berginçä içtin-taştin bolsar-men* – сўзма-сўз “Бергунча ичкарида ё ташқарида бўларман”, яъни “Бергунча ўз уюмда ё ташда – узоқ жойларда бўларман” деган маънодадир.

Матн мазмуни:

- (1) Товуқ йили, бешинчи ойининг саккизинчи куни менга,
- (2) Булмишга кумуш керак бўлиб, Кўсунчидан
- (3) тўрт сатир кумуш олдим. Ҳар ойда бир
- (4) бақирдан кумуш фойдаси билан албатта тўлайман.
- (5) Бергунча ичкарида ё ташқарида [ўз уюмда ё ташда – узоқ жойларда] бўларман, иним
- (6) Айқтачи (?) албатта берсин. Гувоҳ – Пулар (?)
- (7) Бўрлуқчи, гувоҳ – Кесачук. Бу тамға мен,
- (8) Булмишникидир. Мен, Ям-чўр Ту сўраб [Булмишнинг айтганлари бўйича]
- (9) ёздим.

ЯЛПИ ХУЛОСАЛАР

Илк ўрта асрларда яратилган туркий васиқаларни линвистик ва текстологик жиҳатдан ўрганиш қуйидаги хулосаларни айтишга имкон беради:

(1) Ёзув – кишилиқ тарихидаги энг буюқ кашфиётлардан бири. Кишилиқ тарихидаги барча юсалишлар, улуг цивилизацияларнинг асосида ёзув ётади. Ёзув яратилмаганида жамият бундай юксалишларга эришмаган бўларди.

Илк ўрта асрлардан қолган васиқаларнинг катта бир қисми уйғур хатидадир. Хужжатчилик ишларининг уйғур ёзувда олиб борилгани, айниқса, васиқаларнинг ана шу ёзувда эканлиги, ўша замонларда унинг мавқеи ва қўлланиш доираси ниҳоятда кенг бўлганидан далолат беради.

(2) Уйғур алифбосида ҳарфлар сони оз бўлишига қарамай, ёзувнинг имло принциплари туркий тилнинг фонетик-фонологик, морфонологик хусусиятларига таянган ҳолда мукамал бир даражада ишлаб чиқилган эди. Шунинг учун ҳам, уйғур хати юзйилликлар оша ишлатилди, аждодларимизнинг бебаҳо меросини, маънавий тафаккури махсулини кунимизга қадар етказиб келди. Илк ўрта асрлардан қолган васиқалар ҳам ана шундай обидалардандир.

(3) Васиқаларни олди-берди қилиб турган кимсалар битадими, махсус бахшилар ёки идора ходими битадими, бундан қатъи назар, саводхонликка алоҳида урғу берилган. Уларни битишда матннинг имлоси, хатосиз, ёзма адабий тил ўлчовлари доирасида бўлишига эътибор берилган. Шунинг билан бирга, хужжатчиликда расмий матнлар учун ишлаб чиқилган стилистик ўлчов ва қолипларга амал қилиниши керак эди.

Васиқаларнинг тил ва услубий хусусиятлари илк ўрта асрларда турк жамиятида хужжатчилик ишлари ҳамда ҳуқуқий саводхонлик юқори даражада эканидан далолат беради.

(4) Васиқалар учун, уйғур ёзувининг уч хил услуби танланган: энг оммалашгани ёзувнинг *югурик* (яъни *курсивли хат*) тури; ёзувнинг *классик китобий услуби* (*яримквadrat* /

полуквадратное); классик китобий услуб билан оддий югурик хатнинг бирикувидан келиб чиққан (яримкурсивли / полукурсивное) ёзув тури.

(5) Қўлёзма манбаларда тиниш белгилари ишлатилган эмас. Ўтмишда матндан гап чегарасини аниқлаб олиш ўқувчининг билим ва тафаккурига, идрокига юклатилар эди. Матнни ўқиётган киши унинг мазмуни, фикр тугаллигига таяниб, гап чегарасини аниқлаган; матн шунга қараб тушунилади.

Ёзма манбаларда гап чегарасини аниқлашдаги бош ўлчов — мантиқ, фикр бутунлиги ва гапнинг синтактик жиҳатдан шакланганлигидир. Ёзма ёдгорликларни ўқиётганда фикр тугаллиги, матн мазмуни ва эски туркий тилнинг синтактик хусусиятларини инобатга олган ҳолда гапларни чегаралаб олиш мумкин.

(6) Васиқаларда гап тури ҳужжатнинг тури, мақсади, матн компонентларига қараб танланади. Жумладан, олди-берди васиқаларида унинг тузилган санаси, сабаби, олди-бердининг миқдори, битимнинг бошланғич шартлари, васиқа тузиш жараёнини кузатиб турган гувоҳлар, ҳужжат кимлар ўртасида тузилаётганини англатувчи маълумотлар дарак гап шаклида тузилади. Белгиланган берим кечикса ёки тузилаётган битим бузилгудек бўлса, унинг қўшимча кафолатланувини англатувчи маълумотлар эса буйруқ гап шаклида тузилади.

Кулларга эркинлик берувчи ёки мулкни сотиш билан боғлиқ ҳолда тузилган васиқаларда эса ҳужжат тузилаётган сана, кимга эркинлик берилаётгани ёки мулк кимга сотилаётгани, ҳужжат тузиш жараёнини кузатиб турган гувоҳлар, ҳужжатни тузувчи кимса ҳақидаги маълумотлар дарак гап шаклида тузилади. Қул ёки мол-мулкнинг бундан буёнги эгасига берилаётган доимий эгаликнинг кафолатланувини англатувчи жумлалар эса буйруқ гап шаклида тузилади.

(7) Васиқаларда жумлалар содда ва қўшма гап шаклида келади. Гаплар, ўрни билан, мураккаб қўшма гап шаклида ҳам тузилади. Васиқаларнинг илк компоненти мураккаб қўшма гап шаклида бўлиб, таркибида сабаб эргаш гапли қўшма гап қатнашади. Бунда эргаш гап воқеа-ҳодисанинг юзага келишига

туртки бўлган сабабни кўрсатса, бош гап айна сабабдан келиб чиққан натижани англатади.

Олди-берди васиқаларида белгиланган берим кечикса ёки тузилаётган битим бузилгудек бўлса, унинг қўшимча кафолатланувини англатувчи, шунингдек, кул ёки мол-мулк савдоси билан боғлиқ васиқаларда унинг бундан буёнги эгасига берилаётган доимий эгаликнинг кафолатланувини англатувчи жумлалар шарт эргаш гапли қўшма гап шаклида тузилади.

Хужжат тузиш жараёнини кузатиб турган гувоҳлар тўғрисидаги маълумотлар боғловчисиз қўшма гап шаклида келади. Кўпинча бундай гапларда “гувоҳ” сўзи билан бирга ўша гувоҳнинг исми-шарифи кўрсатиб қўя қолинади. Бунда содда гапларнинг бош бўлаклари – эга ва кесими ўзаро тенг муносабатли бўлади.

(8) Ҳозирги тилшуносликда расмий услуб учун белгиланган ўлчовларни ҳеч бир ўзгаришсиз қадимги туркий тилдаги расмий битигларга, қолаверса, илк ўрта асрлар хужжатчилигига нисбатан қўллаш ўзини оқламайди. Сабаби, ўша давр хужжатларида, ҳозирги тилшуносликда расмий услуб учун қатъийлаштириб қўйилган белгилардан ташқари, оғзаки услубга, бадий матнларга хос воситалар ҳам учраб туради. Битувчи-котиблар фикрни теран англатиш, унинг таъсирини кучайтириш, васиқани мазмунли ва ширали баён қилиш, матн услубининг силлиқ ва оҳангдор чиқиши учун, ўрни билан, бадий воситалардан ҳам фойдаланган. Хужжатлар услубига оғзаки, сўзлашув услуби билан бир қаторда, бадий тафаккурнинг, бадий услубнинг, қадимги туркий адабиётнинг таъсири бўлган. Шундай қилиб, васиқаларда оғзаки ва бадий услубга хос бўлган стереотип жумлалар тизими амал қилади. Улар расмий матнларга бадий бўёқ бериши билан бир қаторда, юридик кимсалар нутқининг таъсирли ва мазмунли чиқиши, ҳаққонийлигини таъминлашга хизмат қилади. Бу нарсани қадимги туркий ёзма адабий тилидаги услублар синкретизми сифатида баҳоламоқ керак.

ҚЎШИМЧАЛАР

“ОЛТУН ТУСЛИ ЁРУҒ” АСАРИНИНГ УЗИНДИ НУСХАСИ

Берлин Бранденбург Академиясининг қўлёмалар фондида кўхна Турфон харобаларидан топиб келтирилган кўп сонли ёзма ёдгорликлар сақланмоқда. Ушбу хазина Turfanforschung. Digitales Turfan-Archiv оти билан юритилади. Фонддаги битигларнинг муайян бўлаги кейинги чоғларда интернет сайтига ҳам жойлаштирила бошлади (*сайт адреси: turfan.bbaw.de/dta/index.html*).

Турфондан топиб келтирилган ёзма ёдгорликлар орасида U 0584 кўрсаткичли (эски кўрсаткичлари T III 56/3; U 584; 1010/10) узинди матн бор. Сақлангани потхи шаклидаги катта китобнинг бир варағи (потхи китоб қадимги хинд китобат санъатидан ўзлашган бўлиб, турк-будда муҳитида кенг ёйилган). Унинг потхи китоб эканлигини ўртага чизилган қўш чизиқли айланаси ва айлана ўртасидаги тизимча ўтказиш учун мўлжалланган тешигидан билса бўлади. Қоғози ҳам яхши сақланган эмас: бир ёнбошининг тепаси ҳамда қоғознинг таги чириб, ёзувининг ҳам икки-уч қатори узилиб тушган. Қоғознинг иккала бетидан ўн тўрт қатордан матн сақланиб қолган, холос. Ҳатто сўнги қатордаги айрим ҳарфларнинг уч-учигина кўриниб турибди.

Узинди матн қадимги уйғур хатида. Ёзуви чиройли, уйғур хатининг классик услубида, қорада битилган. Лекин қоғознинг уринган ерларидаги ёзувни ўқиб олиш қийин.

Ёдгорликнинг электрон тавсифида матн бетлари *seite 1, 2* кўрсаткичлари билан берилган. *Seite 2* кўрсаткичли бетининг бошланишида *Sekizinč ülüš, toquz y(i)g(i)rmi*, яъни “Саккизинчи қисм, ўн тўққизинчи (варақ)” деган ёзуви бор. Бу ёзув асосий матндан айри ўлароқ, оддий югурук хатда майдароқ қилиб битилган. Одатда, потхи китобларда ҳар қайси варақнинг тепасига асар бўлими ҳамда варағининг тартиб кўрсаткичи ана шундай шаклда қўйиб борилган.

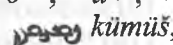
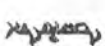
Юқоридаги кўрсаткичдан кейинги илк сатр *kötrülmış nom eligi at(i)ğ nom ...* деб ўқилади; маъноси “юксак нўм тождори отли нўм” дегани. Қизиғи шундаки, узук-юлуқ бу жумла табғач (яъни хитой) тилидан қадимги туркийга ўтирилган “Олту

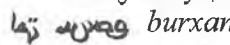

тусли ёруғ” асарининг отида келади. “Олтун тусли ёруғ”нинг тўлиқ оти “Altun öñlüg yaruq yaltrıqlıg qopta kötrülmiş nom eligi” atlıg nom bitig”, яъни “Олтун тусли ёруғ ялтирокли тугал юксак нўм тождори” отли нўм битиг” деб аталган (қаралсин: АҲ.673,5–8). Нима бўлганда ҳам, илк жумланинг ўзиданок, ушбу қоғоз парчасидаги матн “Олтун тусли ёруғ” асаридан эканлигини тахмин қилса бўлади.

Қоғозининг чиригани боис, асарнинг отидан кейинги (2–3-қаторлардаги) жумла ҳам узук-юлуқ: ... *eliglär, qanlarnıñ kö... tö...n aymaq atl(i)g y(i)g(i)rm(i)nc bölüg*. Бу жумла “... элиглар, хонларнинг тўғри қонунларини айтмоқ отли йигирманчи бўлим” маъносида бўлиб, у асар бўлимининг отини билдиради. Китоб битиш анъанасига кўра, қадимги турк-будда асарларида ҳар қайси бўлимнинг бошланишида асарнинг ва бўлимининг оти қайд этиб борилган. “Олтун тусли ёруғ” сутрасида ҳам шундай: аввал асарнинг тўлиқ оти, кейин эса бўлим сарлавҳаси келтирилади. Муҳими, турк-будда адабиётида бадий асарлар ва асар бўлимларининг оти кенг қамровли бўларди. Адабиётдаги ушбу анъана кейинги даврларда ҳам давом этди (Қиёс учун, Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” маснавийсидаги боб сарлавҳаларини эсланг).

Англашиладики, қоғоздаги битиг “Олтун тусли ёруғ” асарининг узиндисиدير. Матннинг бошланишидаги қайдларга ҳамда юқорида тилга олинган узук-юлуқ жумлаларнинг мазмунига қараганда, ушбу узинди матн асарнинг саккизинчи қисми ва унинг йигирманчи бўлиmidан олинганлиги англашилади: *seite 1* даги матн бундан аввалги, яъни ўн тўққизинчи бўлимнинг сўнги сатрлари, *seite 2* даги матн эса йигирманчи бўлимнинг бошланиши бўлиб чиқади.

Яна бир жиҳати, “Олтун тусли ёруғ” сутрасининг тўлиқ, ҳозирда Санкт-Петербург Шарқшунослик институти фондида сақланаётган қўлёзмаси XVII асрда кўчирилган. Ёзуви классик хат турининг кейинги даврига хос. Бироқ Берлин фондида сақланаётган узинди нусханинг хат услуби Санкт-Петербург қўлёзмасидан анча фарқ қилади: ёзув тури анча қадимий бўлиб, классик хат услубида; хат услуби монийлик муҳотида битилган “Хуастуанифт”нинг уйғур ёзувли қўлёзмаларига анча яқин. Ўз-ўзидан ҳалиги қўлёзма китобнинг анча эски эканини англаш мумкин.

Шунингдек, матннинг график ва имло хусусиятлари ҳам эски: ёзувда сўз боши ва сўз ичида йўғон ва ингичка унлилар фаркланади. Жумладан, сўз бошида <a-> ҳарфи <ä-> дан айри ўлароқ, кўшалок *alif* билан берилган. Яна сўз бошидаги <ü->, <ö-> ҳамда сўз ичидаги <-ü->, <-ö-> ёзувда <u->, <o->, <-u->, <-o-> дан фарқли ўлароқ, *vāv-u yā* билан берилган: *kümüš*, *sözläsär* сингари. Шунингдек, <q> ҳарфи устига кўйилган кўш нуқтаси билан <x> ва <ğ> дан ажралиб туради:

 burxaṅqa, *ayağqa*, *yer altınqı* сингари. [s] ва [š] товушлари ёзувда фаркланмайди, улар бир хил ёзилган. Хат тури, график хусусиятлари ва китобат шаклига кўра, ушбу қўлёзмани X–XII юзйилликларда, исломни қабул қилмаган турк-буддавий маданий муҳитида кўчирилган дейиш мумкин.

U 0584 кўрсаткичли узинди матннинг ўқилиши шундай.

Матн транскрипцияси:

seite 1

- (1) ... ämišin meṅä sözläsär, m(e)n
- (2) ... anıñ sawınça-küsüšincä qanturu
- (3) bergäy-m(e)n. ...k ol kiši altun-
- (4) (küm)üş küsäyür ersär, altun-kümüš
- (5) bergäy-m(e)n. Yer altınqı
- (6) ağılıqlariğ küsäyür ersär,
- (7) ağılıqlariğ körgitkäy-m(e)n.
- (8) Uçmaq-qalımaq edräm küsäyür ersär,
- (9) uçmaq-qalımaq edräm bergäy-m(e)n.
- (10) T(ä)ñridäm köz küsäyür ersär, t(ä)ñridäm köz
- (11) bergäy-m(e)n. Adin kiši saqınçin bilmäkig
- (12) küsäyür ersär, adin kişiniñ köñülin
- (13) ... edrämig bil...m(e)n, busušlarin
- (14) ...

seite 2

Sekizinč ülüš, toquz y(i)g(i)rmi

- (1) kötrülmiş nom eligi atl(i)ğ nom ...
- (2) eliglar, qanlarnıñ kö... tö...n
- (3) aymaq atl(i)ğ y(i)g(i)rm(i)nč bölüg.
- (4) Ol ödün yağiz yer qatunı vasund...

- (5) ikiliyü yenä olurmış orunıntın
- (6) örü turup t(ä)ñri t(ä)ñrиси
- (7) burxannıñ adaqınta
- (8) yinçürü töpün yükünüp iki elgin
- (9) qawşurup, ağır ayamaqın t(ä)ñri t(ä)ñrиси
- (10) burxanqa inçä tep ötünti:
- (11) Atı kötrülmış ayağqa tegimlig
- (12) t(ä)ñrim, bir-ök bu yi... nçüdä qayu el-
- (13) uluşdağı elig(lär), qanlar ...
- (14)

Матн мазмуни:

seite 1

- (1) ... (нима) керагини менга сўзласа, мен
- (2) ... унинг сўзича-истагича (айтганларини) қон-
- (3) дираман. ... у киши олтин-
- (4) кумуш тиласа, олтин-кумуш
- (5) бергаймен. Ер ости
- (6) бойликларини тиласа,
- (7) бойликларни унга кўрсатгаймен.
- (8) Учишга журъат тиласа,
- (9) учмоққа журъат бергаймен.
- (10) Илоҳий кўз тиласа, илоҳий кўз
- (11) бергаймен. Ўзга киши ўй-хаёлларини билмакни
- (12) истаса, ўзга киши кўнглини
- (13) ... фазилатини билдиргаймен, қайғуларини
- (14) ...

seite 2

Сакқизинчи қисм, ўн тўққизинчи (варақ)

- (1) юсак нўм тождори отли нўм ...
- (2) элиглар, хонларнинг одил сиёсатини
- (3) айтмоқ отли йигирманчи бўлим.
- (4) Ўша чоғда кўнғир ер маликаси Вусанд(ари)
- (5) иккинчи бор ўтирган ўрнидан
- (6) тик туриб, тангри тангриси
- (7) бурхоннинг оёқларига
- (8) тиз чўкиб юкуниб, икки қўл бармоқларини

- (9) қовуштириб, юксак эҳтиром ила тангри тангриси
 (10) бурхонга шундай дея ўтинди:
 (11) Шон-шавкатли, хурматга лойик
 (12) тангрим, биргина бу дунёда қайси эл-
 (13) юртдаги элиглар, хонлар ...
 (14)

U 0584 кўрсаткичли матн билан асарнинг Санкт-Петербург қўлёмаси ўзаро қиёсланганда куйидаги ўхшаш ва фарқли жиҳатларни кузатиш мумкин (Санкт-Петербург нусхасидаги матн АҲ.545-546 дан олинди):

Санкт-Петербург қўлёмасида	Seite 1 даги матн
<p>... ne k(e)rgāklāmišīn meḡā sözlāsār, m(e)n ötrü anīḡ sawīnča kūsūšīn qanturu teginḡāy-m(e)n. Bir-ök ol kiši altun-kümüš kūsāyür ersār, altun-kümüš bergāy-m(e)n. Yer altīnqī aḡīliqlariḡ kūsāyür ersār, aḡīliqlariḡ körgitkāy-m(e)n. Učmaq-qalīmaq edrām kūsāyür ersār, uçmaq-qalīmaq edrām bergāy-m(e)n. T(ā)ḡridām köz kūsāyür ersār, t(ā)ḡridām köz bergāy-m(e)n. Adīn kiši saqīnčīn bilmākīg kūsāyür ersār, adīn kiši köḡülin bilmāk edrāmīg biltürgāy-m(e)n. Busušlarīn-qadḡularīn <alqu> tarqarḡay-men.</p>	<p>... āmišīn meḡā sözlāsār, m(e)n ... anīḡ sawīnča-kūsūšīnča qanturu bergāy-m(e)n. ...k ol kiši altun-(küm)üş kūsāyür ersār, altun-kümüš bergāy-m(e)n. Yer altīnqī aḡīliqlariḡ kūsāyür ersār, aḡīliqlariḡ körgitkāy-m(e)n. Učmaq-qalīmaq edrām kūsāyür ersār, uçmaq-qalīmaq edrām bergāy-m(e)n. T(ā)ḡridām köz kūsāyür ersār, t(ā)ḡridām köz bergāy-m(e)n. Adīn kiši saqīnčīn bilmākīg kūsāyür ersār, adīn kišīnīḡ köḡülin ... edrāmīg bil...m(e)n, busušlarīn ...</p>

Санкт-Петербург кўлэмасида	Seite 2 даги матн
<p>Altun önglög yaruq yaltrıqlıg qopta kötrülmiş nom eligi atl(i)g nom bitigdä eliglär, qanlarnıñ köni törüsin aymaq atl(i)g y(i)g(i)rm(i)nç bölüg. Ol ödün <yağız> yer qatunı vasundari ikiläyü yenä olurmış orunıntın örü turup t(ä)ñri t(ä)ñrisi burxan adaqınta yinçürü töpün yükünüp iki eligin qawşurup, ağır ayamaqın t(ä)ñri t(ä)ñrisi burxanqa inçä tep ötünti: Ati kötrülmiş ayağqa tegimlig t(ä)ñrim, bir-ök bu yirtinçüdä qayu qayu el-uluşdaqı elig(lär), qanlarnıg köni törüsi yoq ersär, ...</p>	<p><i>Sekizinç ülüş, toquz y(i)g(i)rmı kötrülmiş nom eligi atl(i)g nom ... eliglär, qanlarnıñ kö... tö...n aymaq atl(i)g y(i)g(i)rm(i)nç bölüg. Ol ödün yağız yer qatunı vasund... ikiliyü yenä olurmış orunıntın örü turup t(ä)ñri t(ä)ñrisi burxannıñ adaqınta yinçürü töpün yükünüp iki elgin qawşurup, ağır ayamaqın t(ä)ñri t(ä)ñrisi burxanqa inçä tep ötünti: Ati kötrülmiş ayağqa tegimlig t(ä)ñrim, bir-ök bu yi...nçüdä qayu el-uluşdaqı elig(lär), qanlar ...</i></p>

U 0584 kўrsatkıchli uzındı tekstologik jıxatdan Санкт-Петербург кўлэмасидаги матндан биров фарқли; унинг илкин матнга яқинлиги билиниб туради. Жумладан, Санкт-Петербург нухасидаги *anıñ sawınça küsüšin qanturu teginğäy-m(e)n* (унинг сўзича истаганларини қондираман) жумласи U 0584 кўрсаткичли узинди нухада *anıñ sawınça-küsüşinçä qanturu bergäy-m(e)n* (унинг сўзича-истагича (айтганларини) қондираман) шаклида келган (seite 1; 2–3- қаторлар).

Санкт-Петербург нухасидаги *Ol ödün yer qatunı vasundari* (ўша чоғда ер маликаси Васундару) бирикмасидаги *yer* сўзи узинди нухада *yağız* сифати билан *Ol ödün yağız yer qatunı vasundari* (ўша чоғда қўнғир ер маликаси Васундару) шаклида келган (seite 2; 4- қатор). Қадимги туркий адабиётда *yer* сўзининг *yağız* сифати билан бирга ишлатилганини кўзда тутадиган бўлсак, илкин матнда узинди нухадагидай бўлганига иккиланмаса ҳам бўлади.

Санкт-Петербург нухасидаги *t(ä)ñri t(ä)ñrisi burxan adaqınta* (танғри танғриси Бурхон оёқларига) бирикмасидаги *burxan* сўзи узинди нухада қаратқич келишиги белгили холда *t(ä)ñri t(ä)ñrisi burxannıñ adaqınta* (танғри танғриси Бурхоннинг

оёқларига) шаклида келган (seite 2; 6–7- қаторлар). Бундай фарқлар асарнинг илмий-танкидий матнини яратишда қўл келади, асарнинг илкин вариантыга йўл очади.

“Олтун тусли ёруғ” сутраси (бошқа бир оти “Суварнапрабхаса” сутра) диний-фалсафий асар бўлуви билан бирга, буддизм даври хитой-турк адабий алоқалари, қадимги турк таржима адабиётининг тенгсиз ёдгорлигидир. Асар асли санскрит тилида яратилган эди. Ундан олиб хитой тилига таржима қилинган. Хитой тилидаги версиясидан эса Х юзйилликда йирик таржимон ва адиб Сингку Сели (=Шингку Шели) тудунг уни қадимги туркий тилга ўгирган. Чунончи, асар якунида уни тавғаччадан турк-уйғур тилига ўгирган таржимоннинг оти ҳам қайд этилади: *Beşbaliqlıǵ Şinğu Şeli tudun tawǵač tilintin türk uyǵur tilincä ikiläyü ewirmiş nom eligi sudur bitiyü tolu tükäl boldi.* – *Бешбалиқлик Шингку Шели тудунг тавғач тилидан турк-уйғур тилига таржима қилган нум тождори сутраси битилиб тўлиқ тугал бўлди* (АҲ.674,4–12). Сингку Сели тудунг асарни гўзал бир услубда таржима қилган.

Муҳими шундаки, “Олтун тусли ёруғ”нинг туркий версияси асарнинг бошқа тиллардаги версияларига қараганда тўлиқ ҳолда етиб келган. Туркий версиясининг бир қанча қўлёзмаси бор. Улардан тўлиғи Санкт-Петербург қўлёзмаси бўлиб, қолганлари эса асардан олинган узиндилардир. Янада эътиборлиси, хат турига қараганда, узиндиларнинг кўпи эскироқ даврларга тегишли. Биз кўриб чиқаётган U 0584 кўрсаткичли узинди матн ҳам ана шундай.

“Олтун тусли ёруғ” туркий тилга таржима қилинган даврдан бошлаб турк-будда адабиётида кенг шухрат қозонди, ўша даврлардан бошлаб асарнинг қўлёзмалари ҳам кенг ёйилди. Кунимизгача уларнинг айримлари сақланган, холос.

Афтидан, эҳтиёжга қараб, асар тўлиқ ҳолда ҳам, бўлимлари айри-айри ҳолда ҳам кўчирилган кўринади. Тўлиқ қўлёзмалари потхи китоб шаклида. Берлин фондида сақланаётган U 0584 кўрсаткичли матн ҳам ана шундай тўлиқ қўлёзма китобнинг бир варағидир. Лекин шунга қарамай, ушбу узинди матн ўзининг қадимийлиги, ёзув ва текстологик хусусиятлари билан аҳамиятли саналади.

“ХУАСТУАНИВТ”НИНГ ҚАДИМГИ ТУРКИЙ ВЕРСИЯСИ

Марказий Осиё халқларининг илк ўрта асрлардаги қалқинмаси (цивилизацияси) турли диний-фалсафий қарашлар кесишган нуқтада юз берди. Улуғ боболаримизнинг исломга қадар сиғинган, фалсафий-маънавий қарашлари тарихида сезиларли из қолдирган динларидан бири монийликдир. Монийлик III юзйилликда Бобилда яратилди. Сўнг бир ёғи Андалусга дайин, бошқа бир йўналишда Кунчиқар ёққа ёйилди: бошлаб Эронга, ундан Ўрта Осиёга, бу ердан ўтиб Шарқий Туркистонга кириб борди.

Тарихнинг иши қизик: ўтмишда монийлик инончи кенг ёйилган бўлишига қарамай, бошқа халқларнинг ҳеч биридан шу динга тегишли ёзма мерос, ҳатто диннинг яратувчиси бўлмиш Монийнинг фалсафий қарашлари баён этилган қутлуғ китоблари ҳам сақланган эмас. Буни қарангки, булар орасидан қадимги турк ва суғд муҳитида яратилган битигларгина кунимизгача етиб келибди. Монийнинг ишлари, китоблари ва монийлик инончи тўғрисида Абу Райҳон Беруний ўзининг “Ўтмиш халқлардан қолган ёдгорликлар” китобида ҳам яхши ёзиб қолдирган. Биз монийлик фалсафасини, қарашларини, ўша кезлардаги адабий жараённи ана шу битиглардан ўргансак бўлади.

Қадимги турклар монийликка сиғинган чоғлардан қолган ёзма ёдгорликлар унчалик кўп эмас, лекин турларга бой: улар тангриларга ва Монийга бағишланган алқовлар, тангрига ёлборув битиглари (тавбаномалар), дуолар, турли мазмундаги шеърлар, ирқ битиги, эпиграфик матнлардан иборат. Ушбу асарлар кўк турк, моний ва эски уйғур ёзувларида битилган.

Кўҳна турк-моний диний жамоасидан қолган ёдгорликлардан бири туркшуносликда “Хуастуанивт” оти ила таниқли. “Хуастуанивт” монийчиларнинг эрки-эрксиз, билиб-билмай қилган ёзуқларидан ўқинув битигидир (*нашрларига қаралсин*: Малов 1951,108–130; Дмитриева 1963; Хуаст.; Sodiqov 2009,318–331).

Оти матнда *N(i)ğoşaklarniñ suyiñ-yazuqin öküngü Huastuan(i)vt* деб берилган.

Ушбу жумладаги *نېغوشاك* *niğošak* – суғдчадан ўзлашган бўлиб, “тингловчи” маъносини англатади, у монийлик жамоасида қуйи даражадир; *سۇ يازۇق* *su-yazuq* – жуфт сўз, “туноҳлар, ёзуқлар” деган маънони билдиради; *ۆكۈنگۈ* *öküngü* эса ҳозирги “ўкинув, тавба қилув” англамида. Шунга кўра, асарнинг отидан “Ниғўшакларнинг ёзуқларлардан ўкинувчи “Хуастуанивт” деган маъно келиб чиқади.

“Хуастуанивт” – таржима асар. У қадимги эроний тиллардан бирида яратилиб, кейин туркийга ўгирилган. Фанда унинг суғдча, қадимги туркий тилдаги версиялари маълум. Туркий версиялари уйғур ва моний ёзувларида битилган. Қўлёзмалари ҳозир Санкт-Петербург, Лондон ва Берлин фондларида сақланмоқда.

Асар ўн беш бўлимли. Бўлимлари *bölüg* дейилиб, ҳар қайсиси муайян масала ечимига бағишланган. Матнда ҳар қайси бўлим ўзининг тартиб кўрсаткичи билан бошланади: *üçünc*, *törtünc*, *bişinç*, *altinç*, *yitinç*, *säkizinç* ва б. Уйғур ёзувли матнда жумлалар қўш нукта (.), бўлимлар эса икки жуфт нукта (.. ..) билан ажратилган.

Қўлёзма сўнгида асарнинг тугаганлиги ва котибининг оти ёзиб қўйилибди: *Bütürmiş Tarxan. Tügädi n(i)ğošaklarınñ suyin-yazuqin öküngü Xuastuan(i)vt.* – “(Матни) тугаллаган Тархан. Тугади ниғўшакларнинг ёзуқлардан ўкинув (битиг)и – “Хуастуанивт”.

Ўтмишда диний асарлар, хусусан, моний ёдгорликларини битишда ёзувнинг ўзига яраша сулув бир услуби танланган. Биз сўз юритаётган қўлёзманинг хати ҳам ўта сулув, классик услубда.

“Хуастуанивт” сифинувчилар ичида ёлғиз ҳолда ҳам, кўплашиб ҳам ўқилган.

Айтганча, асарнинг кунимизга қадар сақланиб қолган туркий версиялари орасида матний ва тил жиҳатдан катта ўзгариш йўқ. Бу нарса, асарни қадимги туркий тилга бир киши ўгирган, унинг мавжуд қўлёзмалари эса ўша илкин ўгирмадан олинган, деган мулоҳазага олиб келади. Бундайлигининг яна бир сабаби, асар қўлёзмаларининг бари айтарли бир замонда – турклар орасида монийлик дини кенг ёйилган кезларда кўчирилганида бўлса керак.

“Хуастуанивт” диний-фалсафий асаргина эмас, қадимги турк ёзма адабиётининг ажойиб ва менгзаги йўқ ёдгорлиги ҳамдир. Адабиёт аҳли уни бадий асар сифатида ўрғанади. Топинувчилар кўнглидаги эзгу ўйлар, инжа туйғуларни, уларнинг тангрига илтижосини акс эттириш, матн таъсирини ошириш учун тилмоч ниҳоятда равон бир услубни қўллаган. Матн услуби тилмочнинг теран билимли, тил устаси, сўзга чечан, шоиртабиат киши ўтганидан белги бериб туради. Қолаверса, тангрига бўлган илтижоларда матннинг таъсирчанлиги, топинувчи кўнглининг туб-тубидаги туйғуларнинг (қадимги туркийда буни *berk qatig saw* дейилган) баёнига айрича урғу берилган. Ана шу ҳодиса монийлик даври адабиётида, ёзма адабий тилда ўзига яраша “тангрига илтижо услуби”нинг юзага келувини таъминлаб берди. Ислом даврида яратилган муножотлар услубида ҳам қадимги туркий тил даврида яратилган ўша анъананинг эпкинларини кузатиш мумкин.

Асарнинг бадийлигини тасаввур этмаклик учун еттинчи бўлимдан олинган қуйидаги узиндини ўқиб кўринг-а: *Näcä yañilu yüküntümüz ärsär, näcä yañilu buşi birdimiz ärsär, yämä buyan bögtäg qilur-biz tip yañilu, näcä ayiğ qilinç qiltimiz ärsär, yämä yäkkä-ickäkkä täñri tipän, tñliğag-turaliğag ölürip yüküntümüz ärsär, yämä burxan tipän igid nomqa tapintimiz-uduntumuz ärsär, qut qolu yüküntümüz ärsär, täñrikä yazinip, yäkkä tapintimiz ärsär, täñrim, amti ökünür-biz, yazuqda boşunu ötünür-biz* (“Қанча янглишиб, топинган бўлсак, қанча янглишиб эҳсон қилган бўлсак, яна савоб ишлар қиламиз деб, янглишиб, қанча ёвуз ишлар қилган бўлсак, яна шайтону иблисларга тангри дебон (уларнинг ҳақиға) тирик жониворларни ўлдириб, топинган бўлсак, яна бурхон деб сохта ақоидга топинган, инонган бўлсак, (улардан) қут тилаб юкунган бўлсак, тангрига ёзуқ қилиб, шайтонга топинган бўлсак, тангрим, энди ўқинурмиз, ёзуқдан халос этгин дея ўқинурмиз”).

Жумлаларнинг тузилиши равон, ўқиганда қулоққа ёқади. Бунинг аломатини ҳатто ёзув хусусиятида ҳам кузатамиз; жумлалар орасидаги қўшалок нуқталар ҳам бежиз қўйилган эмас, матн қироати учун ишлайди. Шунингдек, уюшиқ бўлакли гаплар, кесимларнинг бир қолипдаги қайтариғи, синтактик

параллелизмлар, аллестерация, ҳатто бадиий стереотип жумлалар – кўйингики, бутунича матн ана шу ритми, асарнинг ёқимли ўқилишини таъминлайди.

Матн бадиийлигини таъминлаш, асарни ўқишли қилиш, таъсир кучини ошириш мақсадида ёзма адабий тилнинг чексиз имкониятларидан фойдаланилган. Биринчи – сўзларни жуфт ҳолда қўллаш усулидир. Бу нарса сўз маъносини кучайтириш, янги сўз ясашигагина эмас, матн бадиийлигини оширишга ҳам хизмат қилади. Сўзларнинг бунингдек жуфт ҳолатда кенг ишлатилганини қадимги туркий адабиётнинг бошқа асарларида учратмаймиз. Айниқса, кишилар ҳаракати ва ҳолати баёнида бу усулнинг ўрни ва аҳамияти яққол сезилиб туради: кишиларнинг ёруғ дунёдаги қилмишлари, эзгу ва ёвуз ишлари таърифланар экан, феъллар *qorqitdimiz-ürkitdimiz* (кўрқитиб хурқитдимиз), *urtumuz-yontumuz* (уриб азобладимиз), *açitdimiz-ağrıtdimiz* (ранжитдимиз), *yazıntımız-yañıltımız* (ёзуқ қилдимиз, янглишдимиз), *tapıntımız-uduntumuz* (топиндимиз, инондимиз), *aksütümüz-kärgätimiz* (зиён етказдимиз), *töktümüz-saçtımız* (тўкиб сочдимиз) дея баён қилинади.

Иш-ҳаракатнинг бажарилиш ҳолати, белгиси равиш туркимидаги сўзларни жуфт қўллаш билан берилади: *ädgüti-tükäti* (яхши ва тугал), *ädgüti-ariti* (эзгулик, покизалик билан), *ärinip-ärmägürüp* (эриниб), *ärkligin-ärksizin* (билиб-билмайин) сингари.

От туркумига кирувчи сўзлар ҳам баъзан жуфт ҳолда берилади. Бу усул, ўз ўрнида, янги маъно ифодалашга ҳам хизмат қилган. Масалан, *äv* – “уй”, *barq* ҳам ўша англамда. Лекин *barq* ёлғиз ишлатилмайди, *äv* билан бирга қўлланади: *ävkä-barqqa* дейди, бу “уй-жойга” деган маънони беради. Ёки яна: *yilqıqa-barımqa* (мол-мулкка), *iškä-ködügkä* (юмушга), *könülümüzni-saqıncımızni* (кўнглимизни, ўй-фикримизни) сингари.

Матнда ҳатто иш-ҳаракат ва ҳолатнинг узлуксизлиги таърифланганда-да, бадиийлик талабидан келиб чиққан ҳолда, *näcä* олмошидан фойдаланилади (*näcä sidimiz* (неча синдирдимиз), *näcä yazıntımız* (неча гуноҳ қилдимиз), *näcä qorqitdimiz-ürkitdimiz* (неча кўрқитдимиз) сингари).

Жумлаларнинг тузилиши ҳам асар моҳиятига мос. Масалан, билиб-билмайин йўл қўйилган гуноҳлар бирма-бир саналганда, жумлалар кўпинча сабаб эргаш гапли қўшма гаплардан тузилади. Бунда эргаш гапнинг кесими (-*dimiz*, -*dimiz* / -*timiz*, -*timiz* / -*dumuz*, -*dümüz* / -*tumuz*, -*tümüz*) *ärsär*, бош гап кесими эса -*dimiz*, -*dimiz* / -*timiz*, -*timiz* / -*dumuz*, -*dümüz* / -*tumuz*, -*tümüz* қўшимчаси билан қўлланилади. Масалан: *Bu biş türlüg tñliġaġ-turaliġaġ, uluġqa-kicigkä tägi näcä qorqüt-dimiz-ürkitdimiz ärsär, näcä urtumuz-yontumuz ärsär, näcä acüt-dimiz-aġrit-dimiz ärsär, näcä ölürdimiz ärsär, munca tñliġqa-turaliġqa öz ötäġci boltumuz* (“Бу беш хил мавжудотни, улуғидан кичигига қадар қанча қўрқитиб ҳурқитган бўлсак, қанча уриб азоблаган бўлсак, қанча ранжитган бўлсак, қанча ўлдирган бўлсак, шунча жонзодга қарздор бўлдик”).

Асар бўлимлари билан боғлиқ ҳолда баъзи жумлалар пайт ёки натижа эргаш гапли қўшма гап кўринишида. Бундай ҳолларда эргаш гап кесими пайт ёки сабаб муносабатини англагувчи сўзлардан, бош гап эса ана шу чоғда ёки шунинг натижасида юз берган воқеа-ҳодисани англатади; унинг кесими -*dimiz*, / -*timiz*, -*timiz* / -*tumuz* қўшимчаси билан қўлланилади: *Kirtü täñrig, ariġ nomuġ biltügümüzä, baru: iki yiltizig, üç ödki nomuġ biltimiz, yaruq yiltizin, täñri yirin, tünäriġ yiltizin, tamu yirin biltimiz* (“Ҳақиқий тангрини, чин қонунларни англаб етганимизда икки асосни, учала замонга тегишли қонунни билдик. Ёруғликнинг асосини, тангри ерини, зимистоннинг асосини, дўзах ерини билдик”).

Асарда изчил қўлланувчи, қолипга тушган жумлалар ҳам бор. Улар турли синтактик-стилистик вариацияларда. Чунончи, асар бўлимлари *Täñrim, yazuqda boşunu ötünür-biz* (“Тангрим, ёзуқдан қутқарғил дея ўтинурмиз”), *Täñrim, amtï yazuqda boşunu ötünür-biz* (“Тангрим, энди ёзуқдан халос этгин дея ўтинурмиз”), *Amtï, täñrim, yazuqda boşunu ötünür-biz* (“Энди, тангрим, ёзуғимизни кечиргин дея ўтинурмиз”), *Täñrim, amtï ökünür-biz, yazuqda boşunu ötünür-biz* (“Тангрим, энди ўкинурмиз, ёзуқдан қутқарғил дея ўтинурмиз”) ёки *Ani üçün, täñrim, qor yazuqda boşunu ötünür-biz* (“Шунинг учун, тангрим, бутунлай ёзуқдан қутилайлик дея ўтинурмиз”) жумлалари билан охирлайди. Шундан сўнг *Manastar qirza* ёки *Manastar*

xirza [моний ёзувли нухаларида *Manastar xirza~Manastar xirz*] дуоси келади. Ушбу дуо кўриниши ўртанча эроний тиллардан ўзлашган бўлиб, тангридан “Ёзуғимизни кечиргайсан!” [*Mnastar hirz-a*] дея қилинган илтижони англатади. Уни таржима қилмай, аслидай қўллаш турк-моний жамоаларида русум бўлган.

Яна бир жиҳати, асарда ёзма адабий тилнинг эски, классик ўлчовлари тўла-тўқис, яхши сақланган. Сўзларнинг имлосидан тортиб, жумлаларнинг тузилишигача шунга бўйсунди. Муҳими, ўша кезларда туркий матнчиликда диний-фалсафий асарлар услуби, унинг ўлчовлари ишлаб чиқилди. Кейинчалик, ҳатто бошқа эътиқодларга ўтилганда ҳам диний-фалсафий мазмундаги асарларни битишда қадимги туркий тилда ишлаб чиқилган ўша ўлчовларга, анъанага таянилган.

Куйида келтираётган матнимиз асарнинг Россия ФА Шарқшунослик институтининг Санкт-Петербург бўлимида сақланаётган уйгур ёзувли қўлёзмаси асосида тайёрланди. Матн чиройли хат билан ўрама қоғозга битилган. Қоғознинг бош қисми чириб, титилиб кетган. Матндан 160 қатор сақланган.

Матн транскрипцияси

- (1) ... [boʃu]ǧalī (?) y(a)ruqu[ǧ]
- (2) ... [t]ǧzinür : tört bulu[ug]
- (3) ... [bi]lmätin kün ay t(ä)ñrikä iki
- (4) ... [t(ä)ñr]ilärkä näčä yaz(i)nt(i)m(i)z ärsär
- (5) ... [t(ä)ñri] tipän kirtgünmäd(i)m(i)z ärsär :
- (6) ... [čul]vu saw sözläd(i)m(i)z ärsär : y(ä)mä kün ay
- (7) ... [är]ksizin tuǧar batar ärki ...
- (8) ... [ärs]är : k(ä)ntü özümüzni küntä ayda
- (9) [öñi]biz tidim(i)z ärsär : bu ikinti bilmätin yaz(i)nmiš ...
- (10) ... M(a)na[star xir]za :: Üçünç y(ä)mä biš
- (11) [t(ä)ñr]ikä : X[ormuzta] ... a : bir tüntura t(ä)ñri :
- (12) ikinti yil t(ä)ñri ... ya[ruq] t(ä)ñri : törtünç suw t(ä)ñri :
- (13) bišinç oot t(ä)ñri : suin yäglükün süñüşüp bal(i)qduqin
- (14) üçün q(a)raqa qatiltuǧin üçün t(ä)ñri yiringärü baru
- (15) umatın bu yirdä ärür : üzä on qat kök asra

- (16) sākiz qat yir biš t(ā)ņri üçün turur : qamağ yir üzäki-i
 (17) niņ q[utı] q[iwı] öņi mǎñiz]i : özi özüti küci y(a)ruğı
 (18) tözi yiltızı bi[s] t(ā)ņri-ol (?) : t(ā)ņrim suyda baru biš t(ā)ņrig
 (19) bilmätin anığ y(a)wlaq biligin näčä sǐdım(i)z b(i)rtd(i)m(i)z
 ärsär :
- (20) tört y(i)girmi türlüg baş qılt(i)m(i)z ärsär : on yılan başl(i)ğ
 (21) ärnäkin iki qırq tišin tirig özüg aš içkü
 (22) t(ā)ņrig näčä açıtd(i)m(i)z ağırd(i)m(i)z ärsär : quruğ öl yirkä
 (23) biš türlüg tınl(i)ğqa : biš türlüg otqa iğaçqa
 (24) näčä yaz(i)nt(i)m(i)z ärsär: ... [t(ā)ņrim yazuqda boşunu
 ötünür-
- (25) biz: M(a)nastar xirza :: Törtünč söki t(ā)ņri
 (26) y(a)lawaçı burxanlarqa buyançı bögtäğçi arığ dıntarlarqa
 (27) bilmätin näčä yaz(i)nt(i)m(i)z ärsär : y(ä)mä kirtü t(ā)ņri
 yalawaçı burxan[qa?]
- (28) tipän ädgü qılıncl(i)ğ arığ dıntar tip kirtgünmäd(i)m(i)z ärsär
 : t(ā)ņri
 (29) nomın sözläsär biligsizin ötrü üzänd(i)m(i)z ärsär : nomuğ
 (30) törüg yadturmatın tidt(i)m(i)z ärsär : t(ā)ņrim amtı ökünür-
 biz
- (31) yazuqda boşunu öt[ünür]-biz : M(a)nastar xirza :: Bišinč
 (32) biš türlüg tınl(i)ğqa : bir y(ä)mä iki adaql(i)ğ kişikä ikinti
 (33) tört butluğ tınl(i)ğqa : üçünč ucuğma tınl(i)ğqa :
 (34) törtünč suw icräki tınl(i)ğqa : bišinč yirdäki bağrın
 (35) yoriğma tınl(i)ğqa : suyda baru t(ā)ņrim bu biš türlüg
 (36) tınl(i)ğğ tural(i)ğğ uluğqa kiçigkä tägi näčä qorqıtd(i)m(i)z
 (37) ürkıtd(i)m(i)z ärsär : näčä urtumuz yontumuz ärsär : näčä
 açıtd(i)m(i)z
- (38) ağırd(i)m(i)z ärsär : näčä ölürdümüz ärsär : munča tınl(i)ğqa
 (39) tural(i)ğqa öz ötägçi boltumuz : t(ā)ņrim amtı yazuqda
 (40) boşunu ötünür-biz : M(a)nastar xirza :: Altıñ y(ä)mä
 (41) t(ā)ņrim suyda baru : saqınçın sözün qılınçın on
 (42) türlüg suy yazuq qılt(i)m(i)z ärsär : näčä igid igdäd(i)m(i)z
 (43) ärsär : y(ä)mä näčä igdäyü antıqd(i)m(i)z ärsär : näčä igid
 (44) kişi tanuqı boltumuz ärsär : y(ä)mä yazuqsuz kişig näčä
 (45) quwlad(i)m(i)z ärsär : y(ä)mä saw älitip saw k(ä)lürüp kişig
 näčä

(46) kiksürü sözlädim(i)z ärsär : köñülin biligin artatd(i)m(i)z ärsär

(47) näčä yilvi yilviläd(i)m(i)z ärsär : yämä näčä öküş tñl(i)ğağ

(48) tural(i)ğağ öltürdümüz ärsär : näčä t(ä)wläd(i)m(i)z kütirläd(i)m(i)z ärsär :

(49) näčä äwiñ kişi urunçaqın yidim(i)z ärsär : kün ay t(ä)ñri

(50) taplamaz işig näčä işläd(i)m(i)z ärsär : yämä ilki özün

(51) bu özün : uzuntonluğ urılar öz bolup näčä yaz(i)nt(i)m(i)z

(52) yañilt(i)m(i)z ärsär : munča öküş tñl(i)ğqa näčä üz buz

(53) qilt(i)m(i)z ärsär : t(ä)ñrim amtī bu on tñrlüğ yazuğda

(54) boşunu ötünür-biz : M(a)nastar xirza :: Yitinč

(55) y(ä)mä suyda baru iki ağıluğ yol başıña (!) tamu qapğıña (!)

(56) azğuruğlı yolqa kim tisär bir igid nomuğ törüg

(57) tutuğma ikinti y(ä)mä yäkkä içkäkka t(ä)ñri tipän yükünč

(58) yükünügmä suyda baru t(ä)ñrim kirtü t(ä)ñrig arığ nomuğ

(59) bilmätin uqmatın burxanlar arığ dintarlar nomlasar

(60) kirtgünmädin tätrü yana igdäyü t(ä)ñriçi-m(ä)n nomçı-m(ä)n

(61) tigmäkä artizip anıñ sawın alıp näčä yañılı baçağ

(62) baçad(i)m(i)z ärsär : näčä yañılı yüküntümüz ärsär : näčä yañılı

(63) buşı bird(i)m(i)z ärsär : y(ä)mä buyan bögtäg qılur-biz tip yañılı

(64) näčä ay(i)ğ qılınč qilt(i)m(i)z ärsär : yämä yäkkä içkäkka

(65) t(ä)ñri tipän tñl(i)ğağ tural(i)ğağ öltürüp yüküntümüz ärsär : y(ä)mä

(66) burxan tipän igid nomqa tapınt(i)m(i)z uduntumuz ärsär

(67) qut qolu yüküntümüz ärsär : t(ä)ñrikä yazınip yäkkä

(68) tapınt(i)m(i)z ärsär : t(ä)ñrim amtī ökünür-biz : yazuqda boşunu

(69) ötünür-biz : M(a)nastar qirza :: S(ä)kizinč kirtü

(70) t(ä)ñrig arığ nomuğ biltügümüzä baru : iki yiltizig üç

(71) üç ödki nomuğ bilt(i)m(i)z : y(a)ruq yiltizin t(ä)ñri yirin

(72) tünärig yiltizin tamu yirin bilt(i)m(i)z : yir t(ä)ñri yoq

(73) ärkän öñrä nä bar ärmış tipän bilt(i)m(i)z : t(ä)ñrili yäkli

(74) nädä ötrü sünüşmiş y(a)ruqlı q(a)ralı q(a)ltı qatılmış yirig

(75) t(ä)ñrig kim y(a)ratmış tipän bilt(i)m(i)z : y(ä)mä arqon yir

(76) t(ä)ñri nädä ötrü yoq bolğay : y(a)ruqlı q(a)ralı q(a)ltı adr(i)lğay

- (77) antada kisträ nä bolğay tipän bilt(i)m(i)z : azrua t(ä)ņrikä
 (78) kün ay t(ä)ņrikä : küçlüg t(ä)ņrikä : burxanlarqa :
 (79) ĩnant(i)m(i)z tayant(i)m(i)z n(i)ğoşak boltumuz : tört y(a)ruq
 tamğa

- (80) köñülümüzdä tamqalad(i)m(i)z : bir amranmaq azrua t(ä)ņri
 (81) tamqası : ikinti kirtgünmäk kün ay t(ä)ņri tamqası üçünc
 (82) qorqmaq biş t(ä)ņri tamqası : törtünc bilgä bilig
 (83) burxanlar tamqası : t(ä)ņrim biligimizni köñülümüzni bu tört
 (84) türlüg t(ä)ņrilärdä ağıtd(i)m(i)z ärsär : ornınta
 qamşatd(i)m(i)z

- (85) ärsär : t(ä)ņri tamqası buzultı ärsär : amtı t(ä)ņrim yazuqda
 (86) boşunu ötünür-biz : M(a)nastar xirza : : Toquzunç
 (87) on ç(a)xsap(a)t tutduqumuzta baru : üç ağzın üç
 (88) köñülün üç älgın : bir qamağ özin tükäti tutmaq
 (89) k(ä)rgäk ärti : t(ä)ņrim bilip bilmätin ät öz säwiginçä
 (90) yorıp y(a)wlaq iş tuş adaş qudaş sawın alıp köñülin
 (91) körüp : yılğıqa bar(i)mqa bulup : azu muñumuz taqım(i)z
 (92) tägip bu on ç(a)xsap(a)t(i)ğ sidi(m)i)z ärsär : näçä äksütümüz
 (93) k(ä)rgät(i)m(i)z ärsär : t(ä)ņrim amtı yazuqda boşunu ötünür-
 biz

- (94) M(a)nastar xirza : : Onunç künkä tört alqış
 (95) azrua t(ä)ņrikä : kün ay t(ä)ņrikä küçlüg t(ä)ņrikä
 (96) burxanlarqa bir biligin arığ köñülün alqansıq
 (97) törü bar ärti : y(ä)mä qorqmatın ärmägürüp ädgüti tükäti
 (98) alqanmad(i)m(i)z ärsär : y(ä)mä alqanur ärkän köñülümüzni
 (99) saqıncim(i)zni t(ä)ņrigärü tutmad(i)m(i)z ärsär : alqışim(i)z
 ötügümüz

- (100) t(ä)ņrikä arığın tägmädi ärsär : nä yirdä tidintı tutuntı
 (101) ärsär : amtı t(ä)ņrim yazuqda boşunu ötünür-biz :
 M(a)nastar

- (102) xirza : : Bir y(i)g(i)rminç y(ä)mä yiti türlüg buşı arığ
 (103) nomqa ançulasıq törü bar ärti : y(ä)mä biş t(ä)ņri y(a)ruqın
 (104) quwrat(i)ğli b(a)riştilar xroştag p(a)duaxtag t(ä)ņri :
 t(ä)ņrigärü

- (105) bardaçi boşuntaçi biş t(ä)ņri y(a)ruqın biziñärü k(ä)lürdi
 ärsär :

- (106) biz adruq adruq itip y(a)ratıp nomqa kigürsük törü
 (107) bar ärti : azu muñ üçün azu buşı birğäli qızğanıp

- (108) yiti türlüg buşı ariğ nomqa tükäti birü umad(i)m(i)z ärsär :
- (109) t(ä)ñrigärü bardaçi boşuntaçi biş t(ä)ñri y(a)ruqin äwkä barqqa
- (110) badim(i)z ärsär : ay(i)ğ qilinçl(i)ğ kişikä y(a)wlaq tml(T)ğqa
- (111) tural(i)ğqa bird(i)m(i)z ärsär : töktümüz saçt(i)m(i)z ärsär : t(ä)ñri
- (112) y(a)ruqin y(a)wlaq yirgärü idt(i)m(i)z ärsär : amtı t(ä)ñrim yazuqda
- (113) boşunu ötünür-biz : M(a)nastar xirza : : İki y(i)g(i)rminç
- (114) bir yılqa älig kün ariğ dintarça vusanti olursuq
- (115) törü bar ärti : ariğ baçağ baçap t(ä)ñrikä ançulasıq
- (116) k(ä)rgäk ärti : y(ä)mä äw barq tutduq üçün yılqıqa
- (117) bar(i)mqa bulup : azu muñumuz taqim(i)z tägip : y(ä)mä todunçsuz
- (118) uwutsuz suq yäk üçün : y(ä)mä qorqunçsuz köñülümüz
- (119) üçün ärinip ärmägürüp ärkliğin ärksizin baçağ sidim(i)z
- (120) ärsär : y(ä)mä baçağ olurup ädgüti nomça törüçä baçamad(i)m(i)z
- (121) ärsär : amtı t(ä)ñrim yazuqda boşunu ötünür-biz : M(a)nastar
- (122) qirza :: Üç y(i)girminç ay t(ä)ñri künin sayu
- (123) t(ä)ñrikä nomqa ariğ dintarlarqa suyumuzni yazuqumuzni
- (124) boşuyu ötünmäk k(ä)rgäk ärti : y(ä)mä ärkliğin ärksizin
- (125) ärinip ärmägürüp işkä ködügkä tltanıp : yazuqda
- (126) boşunğalı barmad(i)m(i)z ärsär : amtı t(ä)ñrim yazuqda boşunu
- (127) ötünür-biz : M(a)nastar xirza : : Tört y(i)g(i)rminç
- (128) bir yılqa yiti yimki olursuq törü bar ärti : bir ay
- (129) ç(a)xsap(a)t tutmaq k(ä)rgäk ärti : y(ä)mä çaydanta yimki olurup
- (130) baçağ baçap t(ä)ñri burxanqa bir biligin köñültä baru
- (131) bir yılqı yazuqumuzni boşuyu qolmağ k(ä)rgäk ärti : t(ä)ñrim
- (132) yiti yimki tükäti oluru umad(i)m(i)z ärsär : bir ayqı ç(a)xsap(a)t(i)ğ
- (133) ädgüti ariti tutu umad(i)m(i)z ärsär : bir yılqı yazuqumuzni
- (134) bir biligin köñültä baru boşuyu qolmad(i)m(i)z ärsär : näçä
- (135) äksük k(ä)rgäk boltı ärsär : amtı t(ä)ñrim yazuğda boşunu

- (136) ötünür-biz : M(a)nastar xirza : : Biş y(i)g(i)rminç kün
 (137) sayu nāčā y(a)wlaq saqinč saqinur-biz : nāčā sözlāmäsig
 (138) irinčülüg söz : sözläyür-biz : nāčā islāmäsig irinčülüg
 (139) iş isläyür-biz : ay(i)ğ qilinčqa irinčükä k(ä)ntü özümüzni
 (140) ämgätir-biz : y(ä)mä künkä ašaduğumuz biş t(ä)ñri y(a)ruqñ
 k(ä)ntü
 (141) özümüz özütümüz todunčsuz uwutsuz suq yäk säwiginčā
 (142) yorıduq üçün y(a)wlaq yirgärü barır : anı üçün t(ä)ñrim
 (143) qop yazuqda boşunu ötünür-biz : M(a)nastar xirza : :
 (144) t(ä)ñrim äksüklüg yazuqluğ-biz : ötäğci birimci-biz
 todunčsuz
 (145) uwutsuz suq yäk üçün saqinčın sözin qilinčın
 (146) y(ä)mä közin körtip qulqaqın ašidip tilin sözläp ä(i)gin
 (147) sunup : adaqın yorıp : ürkä üzüksüz ämgätir-biz :
 (148) biş t(ä)ñri y(a)ruqñ quruğ öl yirkä biş türlüg tñl(i)ğäğ
 (149) biş türlüg otuğ iğaçiğ : y(ä)mä äksüklüg yazuqluğ-biz :
 (150) on č(a)xsap(a)tqa : yiti buşıqa üç tamğaqa n(i)ğošak
 (151) atın tutar-biz : qılınčın qılu umaz-biz : y(ä)mä y(a)ruq
 (152) t(ä)ñrilärkä arığ nomqa t(ä)ñriçi nomçı arığ dintarlarqa
 (153) nāčā yaz(i)nt(i)m(i)z yañilt(i)m(i)z ärsär : y(ä)mä t(ä)ñri
 aymış ötcā
 (154) biligčā yorımad(i)m(i)z ärsär : t(ä)ñrilär köñülin
 b(i)rtd(i)m(i)z ärsär :
 (155) y(ä)mä yimki vusanti alqış č(a)xsap(a)t nomča törüčā tutu
 (156) umad(i)m(i)z ärsär : nāčā äksütümüz k(ä)rgät(i)m(i)z ärsär :
 kün sayu
 (157) ay sayu suy yazuq qılur-biz : y(a)ruq t(ä)ñrilärkä nom
 (158) qutñqa(!) arığ dintarlarqa suyda yazuqda boşunu
 (159) ötünür-biz : M(a)nastar xirza : : bütürmiş Tarxan
 (160) tügädi n(i)ğošaklarınñ suyın yazuqın öküngü Xuastuan(i)vt.

Мазмуни

(1) ... қутилмоқ учун ёруғни (2) ... эврилур. Тўрт ёқни (3) ... билмайин Кун-ой тангрига, икки (4) ... тангриларга қанча ёзук қилган бўлсак, (5) ... тангри деб топинмаган бўлсак, (6) ... ёлғон сўзларни айтган бўлсак, яна Кун-ой (7) ... эркисиз ҳолда туғар ва ботар [яъни Куннинг туғиши ва ботиши] истаги ... (8)

... эса, ўз ўзимизни Кундан, Ойдан (9) юкори қўйган бўлсак, бу иккисини билмай, ёзуқ қилган ... (10) ... Ёзуғимизни кечиргайсан!

Учинчи (бўлим). Яна беш (11) тангрига, Хўрмузта ... а: биринчиси – Ҳаво-тангри; (12) иккинчиси – Ел-тангри; (учинчиси) – Ёруғ-тангри; тўртинчиси – Сув-тангри; (13) бешинчиси – Ўт-тангри қабоҳат билан тўқнашиб, жароҳатлангани (14) учун, қоронғуликка қоришгани учун тангри ерига бора (15) олмай, бу ерда эрур. Юкорида ўн қат кўк, паства (16) саккиз қат ер беш тангри туфайли турур. Ер юзидаги борлиқ- (17) нинг бахту саодати, ранг-туси, руҳи, вужуди, кучи, ёруғи, (18) асоси беш тангридандир. Тангрим, ёзуқ қилиб, беш тангрини (19) билмай, ёвуз, бўлмағур ўйлар билан уларни қанча вайрон қилган, шикаст етказган бўлсак, (20) ўн тўрт хил жароҳат етказган бўлсак, ўнта илон бошли (21) бармоқларимиз билан, ўттиз икки тиш билан тирик жонни емиш қилиб, (22) тангрини қанча ранжитган бўлсак, қуруғ-хўл ерга, (23) беш хил жонзодга, беш хил ўсимликка (24) қанча озор етказган бўлсак, ... тангрим, ёзуқдан қутқарғил дея ўтинур- (25) миз. Ёзуғимизни кечиргайсан!

Тўртинчи (бўлим). Бурунги тангрининг (26) элчиси бурхонларга, такводор, пок роҳибларга (27) билмай туриб қанча ёзуқ қилган бўлсак, яна тангрининг садоқатли элчиси бурхонга (28) деб, эзгу қилмишли пок роҳиб деб эътиқод қилмаган бўлсак, тангрининг (29) қонунларини [яъни қутлуғ китобдан] сўзлаганда, билимсизлик билан унга қарши чиққан бўлсак, қонун- (30) қоидаларни ёйиш ўрнига уларни тийган бўлсак, тангрим, энди ўқинурмиз, (31) ёзуқдан қутқарғил дея ўтинурмиз. Ёзуғимизни кечиргайсан!

Бешинчи (бўлим). (32) Беш хил жонзодга: биринчидан, яна икки оёқли инсонга, иккинчидан, (33) тўрт оёқли ҳайвонга, учинчидан, учувчи жонзодларга, (34) тўртинчидан, сув ичидаги жонзодларга, бешинчидан, ердаги судралиб (35) юрувчи жонзодларга озор етказиб, тангрим, бу беш хил (36) мавжудотни, улуғидан кичигига қадар қанча қўрқитиб (37) ҳурқитган бўлсак, қанча уриб азоблаган бўлсак, қанча

ранжитган (38) бўлсак, қанча ўлдирган бўлсак, шунча жонзодга (39) қарздор бўлдик. Тангрим, энди ёзуқдан халос этгин дея (40) ўтинурмиз. Ёзуғимизни кечиргайсан!

Олтинчи (бўлим). Яна (41) тангрим, ёзуқ қилиб ёмон хаёллар билан, сўз билан, иш билан ўн (42) хил ёзуқ қилган бўлсак, қанча сохта ишлар қилган (43) бўлсак, яна қанча ёлғон сўзлаб, онг ичган бўлсак, қанча ёлғончи (44) кишига қўл тутган бўлсак, яна ёзуқсиз кишини қанча (45) ғийбат қилган бўлсак, яна гап тарқатиб, кишини қанча (46) ёмонлаган бўлсак, қўнглини, билимини ерга қорган бўлсак, (47) қанча жоду-афсун қилган бўлсак, яна қанчадан-қанча жониворларни (48) ўлдирган бўлсак, қанча алдаган бўлсак, (49) қанча бола-чақали кишининг омонатини еб кетган бўлсак, Кун-ой тангри (50) маъқул кўрмаган ишни қанчалар қилган бўлсак, яна илк чоғлардан (51) шу кезга қадар роҳиб ўғлонлар яралгандан буён, қанча ёзуқ қилган, (52) янглишган бўлсак, бунча қўп жонзодга қанчалик қаҳр-газаб (53) қилган бўлсак, тангрим энди бу ўн хил ёзуқдан (54) қутқаргин дея ўтинурмиз. Ёзуғимизни кечиргайсан!

Еттинчи (бўлим). (55) Яна ёзуқ қилиб икки оғули йўл бошига, дўзах эшигига, (56) оздирувчи йўлга, ким деса: биринчи – ёлғон қонуну одатларни (57) тутувчи, иккинчи – яна шайтону иблисларга тангри деб сиғинувчи (58) ёзуқ қилиб, тангрим, ҳақиқий тангрини, чин қонунларни (59) билмай, англамай, бурхонлар, пок руҳонийлар даъват қилсалар, (60) топинмай, аксинча, қайта ёзуқ қилиб художўйман, уламоман деб (61) ҳар кимсага эргашиб, унинг сўзини олиб, қанча янглишиб, рўза (62) тутган бўлсак, қанча янглишиб, топинган бўлсак, қанча янглишиб (63) эҳсон қилган бўлсак, яна савоб ишлар қиламиз деб, янглишиб, (64) қанча ёвуз ишлар қилган бўлсак, яна шайтону иблисларга (65) тангри дебон (уларнинг ҳақиға) тирик жониворларни ўлдириб, топинган бўлсак, яна (66) бурхон деб сохта ақоидга топинган, инонган бўлсак, (67) (улардан) қут тилаб юкунган бўлсак, тангрига ёзуқ қилиб, шайтонга (68) топинган бўлсак, тангрим энди ўкинурмиз,

ёзукдан халос этгин дея (69) ўтинурмиз. Ёзуғимизни кечиргайсан!

Саккизинчи (бўлим). Ҳақиқий (70) тангрини, чин қонунларни англаб етганимизда икки асосни, (71) учала замонга тегишли қонунни билдик. Ёруғликнинг асосини, тангри ерини, (72) зимистоннинг асосини, дўзах ерини билдик. Ер ва осмон йўқ (73) эканидан бурун нима бўлганлигини билдик. Тангри ва иблис (74) нимадан кейин урушдилар, ёруғлик билан қоронғулик қандай қилиб аралашдилар, ерни, (75) осмонни ким яратганини билдик. Яна илк зулмат, еру (76) осмон нимадан сўнг йўқолгай, ёруғлик ва қоронғулик қандай қилиб ажралгай, (77) шундан кейин нима бўлишини билдик. Азруа тангрига (78) Кун-ой тангрига, кучли тангрига, бурхонларга (79) инондик, таяндик, ниғўшак бўлдик. Тўрт ёруғ тамғани (80) кўнглимизда тамғаладик: биринчиси – севги – Азруа тангри (81) тамғаси; иккинчиси – эътиқод – Кун-ой тангри тамғаси; учинчиси – (82) кўрқув – беш тангри тамғаси; тўртинчиси – доно фикр – (83) бурхонлар тамғаси. Тангрим, ақлимизни, кўнглимизни бу тўрт (84) хил тангрилардан қайтарган бўлсак, ўрнидан қўзғатган (85) бўлсак, тангри тамғаси бузилган бўлса, энди тангрим, ёзуғимизни (86) кечиргин деб ўтинурмиз. Ёзуғимизни кечиргайсан.

Тўққизинчи (бўлим). (87) Ўнта диний ақоидни тутганимизда: учтаси оғиз билан боғлиқ, учтаси (88) кўнгил билан, учтаси қўл билан, бири бутун ўзлик билан боғлиқ (ақоидларни) тугал тутмоқ (89) керак эди. Тангрим, билиб-билмай вужуд фароғатига (90) берилиб, ёмон йўлдош, ўртоқларнинг сўзига кириб, кўнгил билан (91) кўриб, мол-мулкка ҳирс қўйиб ёки ҳожатимизни (92) кўзлаб бу ўнта диний ақоидни бузган бўлсак, қанча зарар (93) етказган бўлсак, тангрим, энди ёзукдан қутқарғил дея ўтинурмиз. (94) Ёзуғимизни кечиргайсан!

Ўнинчи (бўлим). Кунда тўрт олқиш – (95) Азруа тангрига, Кун-ой тангрига, кучли тангрига, (96) бурхонларга, ихлос билан, чин кўнгил билан олқиш айтиш (97) фарзи бор эди. Яна кўрқмасдан, эриниб, яхши ва тугал (98) алқаманган бўлсак, яна

алқов айтганда кўнглимизни, (99) ўй-фикримизни тангрига тутмаган бўлсак, дуоларимиз (100) тангрига поклик билан етмаган бўлса, қай ерда тийилиб-тутилиб қолган (101) бўлса, энди тангрим, ёзуқдан кутқарғил дея ўтинурмиз. Ёзуғимизни (102) кечиргайсан!

Ўн биринчи (бўлим). Яна етти хил эҳсон чин (103) ақоидга тортиқ қилиш фарзи бор эди. Яна беш тангри ёруғини (104) йиғувчи фаришталар Хрўштаг, Падуахтаг тангри тангрига (105) борувчи, кутқарғучи беш тангри ёруғини бизларга келтирганда, (106) биз уларни шарҳлаб қонунга тортиқ қилиш фарзи (107) бор эди. Ёки қайғу-мусибатга атаб эҳсон бергани кизғаниб (108) етти хил эҳсон, чин ақоидга буткул бера олмаган бўлсак, (109) тангрига борувчи, (ёзуқлардан) кутқарғучи беш тангри ёруғини уй-жойга (110) боғлаган бўлсак, ёвуз ишлар қилғучи кишига, ифлос жониворларга (111) берган бўлсак, тўкиб-сочган бўлсак, тангри (112) ёруғини ножоиз ерга ташлаган бўлсак, энди тангрим, ёзуқдан (113) қутилайлик дея ўтинурмиз. Ёзуғимизни кечиргайсан.

Ўн иккинчи (бўлим). (114) Бир йилда эллик кун пок роҳибларча фарзни бажариш (115) керак эди. Чин рўза тутиб, тангрига эҳсон қилиш (116) керак эди. Яна уй-жойни тутиш учун, мол- (117) мулкка ҳирс кўйиб ёки хожатимизни кўзлаб, яна тўймас, (118) андишасиз, суқ шайтон учун, яна кўркмайдиган кўнглимиз (119) учун эриниб, билиб-билмай рўзани бузган (120) бўлсак, рўза тутиб, эзгулик билан қонун-қоидаларга мос ҳолда рўза тутмаган (121) бўлсак, энди тангрим, ёзуқдан қутилайлик дея ўтинурмиз. Ёзуғимизни (122) кечиргайсан!

Ўн учинчи (бўлим). Ой тангрининг куни сайин (123) тангрига, қонунга, пок руҳонийлар олдида ёзуқларимиздан (124) қутилишни сўраб, ўтинмак керак эди. Яна билиб-билмай, (125) парвосизлик билан, юмушни баҳона қилиб, ёзуқдан (126) қутилишни истамаган бўлсак, энди тангрим, ёзуқдан қутилайлик дея (127) ўтинурмиз. Ёзуғимизни кечиргайсан.

Ўн тўртинчи (бўлим). (128) Бир йилда етгита диний маросим ўтказиш фарзи бор эди. Бир ой (129) дин

кўрсатмаларини тутмоқ керак эди. Яна ибодатхонада топиниб, (130) рўза тутиб, тангри бурхонга чин иймон билан кўнгил кўйиб (131) бир йилги ёзуғимиздан тавба қилмоқ керак эди. Тангрим (132) етти маросимни тугал адо эта олмаган бўлсак, бир ойлик дин кўрсатмаларини (133) эзгулик билан, покизалик билан тута олмаган бўлсак, бир йилги ёзуғимизни (134) чин иймон билан кўнгил кўйиб халос бўлишни тилай олмаган бўлсак, қанча (135) нуқсонлар бўлган бўлса, энди тангрим, ёзуқдан қутилайлик дея (136) ўтинурмиз. Ёзуғимизни кечиргайсан.

Ўн бешинчи (бўлим). Кун (137) сайин қанча ёмон хаёлларга бериламиз, қанча беадаб (138) сўзларни айтамыз, қанча ножўя (139) ишларни қиламыз, ёвуз ишларга, ёзуққа ўз-ўзимизни (140) тутиб, азобланамиз. Яна кунлик ризқимизни деб, беш тангри тангри ёруғи, ўз (141) вужудимиз, тўймас, уятсиз, суқ, шайтон истагича (142) юрганимиз учун ёмон ерга боради. Шунинг учун тангрим (143) бутунлай ёзуқдан қутилайлик дея ўтинурмиз. Ёзуғимизни кечиргайсан! (144) Тангрим, ёзуқлимиз, қарздормиз, тўймас, (145) уятсиз, суқ иблис учун хаёл қилиб, сўз билан, иш билан, (146) яна кўз билан кўриб, кулоқ билан эшитиб, тил билан сўзлаб, қўл билан (147) сунуб, оёқда юриб, (беш тангри ёруғини) узлуксиз қийнаймыз. (148) Беш тангри ёруғини қуруғ ҳўл ерга (ташлаб), беш хил жонзодни (149) беш хил ўсимликни (қийнаймыз). Яна ёзуқлимиз. (150) Ўнта диний ақоидга, етти хил эҳсонга, уч тамғага ниғўшак (151) отини тутамиз, амалда эса бажара олмаймыз. Яна ёруғ (152) тангриларга, чин қоидага, художўй, уламо, пок руҳонийларга (153) қанча ёзуқлар қилиб, янглишган бўлсак, яна тангри айтган ўгут (154) билимларга амал қилиб юрмаган бўлсак, тангрилар кўнглини синдирган бўлсак, (155) яна маросиму фарзларни, олқишларимизни диний қоидалар, ақоидга мос ҳолда тута (156) олмаган бўлсак, қанча зарар етказган бўлсак, кун сайин, (157) ой сайин ёзуқ қилармиз. Ёруғ тангриларга, қутлуғ қонун (158) шаънига, пок роҳиблар олдида, ёзуқлардан қутилайлик дея (159) ўтинурмиз. Ёзуғимизни кечиргайсан!

(Матнни) тугаллаган Тархон. (160) Тугади ниғушакларнинг ёзуқлардан ўкинув битиги – “Хуастуанифт” .

“Хуастуанифт”нинг Берлинда сақланаётган узиндилари

Берлин Бранденбург Академиясининг қўлёмалар фондида Турфондан топиб келтирилган сонсиз-саноксиз битиглар орасида “Хуастуанифт”нинг узиндилари ҳам сақланмоқда (Ушбу узиндиларнинг фотонусхалари turfan.bbaw.de/dta/index.html. вебсайтида берилган). Узиндилар икки хил – моний ва уйғур ёзувларида битилган. Куйида уларнинг уйғур ёзувидагилари бўйича сўз юритамиз.

Узиндилар алоҳида варақларда; қоғознинг бир ёки иккала бетига битилган. Қоғоз бичими ва матн ўлчамлари ҳар турли.

Сақланган битиглар асарнинг бирор бўлимидан олинган; баъзиларига асарнинг кетма-кет икки бўлими битилган. Уларнинг айримлари (айниқса, икки бўлимлилари) асарнинг йирик қўлёмаларидан қолган узиндилар бўлуви-да мумкин. Лекин, моний топинувчилари орасида асарнинг тўлиқ қўлёмалари билан бирга, бўлимлари айри-айри, дуо кўринишида ҳам кенг тарқалган деган эҳтимоли кучли. Табиийки, топинувчилар (ёки дуоларни уларга кўчириб берган битигчилар) ушбу узиндиларни асарнинг тўлиқ қўлёмаларидан олган.

Қоғозларининг кўпи пароканда, титилиб йиртилиб тушган ерлари бор. Уларнинг матни ҳам узук-юлук. Узиндиларнинг барига тегишли бўлган белгиларидан бири, ҳаммасининг хати тартибли, кўпи классик хат услубида. Кўринадики, моний жамоаларида тавбаномаларнинг тилигагина эмас, ёзув услубига ҳам айрича эътибор қаратилган.

Узиндилар матни билан асарнинг тўлиқ нусхаси ўртасида кескин фарқ йўқ. Шунга қарамай, уларнинг юқорида келтирилган тўлиқ қўлёмалар нусхадан фарқ қилувчи белгилари ҳам бор. Масалан, “ёзуғимизни кечиргайсан” мазмунидаги дуо формуласи асарнинг уйғур ёзуви Санкт-Петербург нусхасида

Manastar xirza, ушбу матнларда эса икки хил – *Manastar xirza* ёки *Manastar xirz* кўринишларида қўлланган.

Битигларда [ñ~n]дан [y]га силжиш ҳодисаси кучли: Санкт-Петербург нухасидаги *aniğ yawlaq* (ёвуз, бўлмағур) жуфт сўзи ушбу узиндиларда *ayiğ yawlaq* кўринишида учрайди.

Энди узиндиларнинг ўқилиши ва мазмунини бирма-бир қўриб чиқамиз.

U 0012 (TM343 ёки M12) кўрсаткичи остида сақланаётган узинди. Бир варақли қоғозда, ҳар икки ёғида ўн беш қаторли матн битилган. Матни қорада, иккинчи бет еттинчи сатрдаги бўлим кўрсаткичи (*üç yigirminc*) ҳамда жумлалар орасидаги икки нуқталари қизилда. Хати оддий югурук хат, лекин тартибли. Қоғозининг тевараги титилиб, йиртилиб тушган. Матн ораларида ҳам титилган ерлари бор.

Матн нисбатан яхши сақланган. Асар ўн иккинчи бўлимининг катта бир қисми, ўн учинчи бўлимининг бошланишидан иборат.

Ўқилиши шундай:

U 0012 recto:

- (1) ... ariğ baçaq baçap
- (2) ... [täŋri]kã ançulasıq
- (3) kãrgäk ärti : y(ä)mä äw
- (4) barq tutdiq üçün
- (5) : yilqıqa bar(ŧ)mqa bul(u)p
- (6) : azu muñumuz taqumuz
- (7) tägip : y(ä)mä todunçuz
- (8) uw[ut]suz suq yäk
- (9) säwiginçä y[or]ïduq
- (10) üçün : y(a)wlaq qorqınc-
- (11) siz köñülümüz üçün
- (12) : är(i)nip ärmägürüp
- (13) : ärkligin ärsizin
- (14) : baçaq sidimiz ärsär
- (15) ... [ba]çaq o[lur]up

Мазмуни:

(1) ... эътиқод билан рўза тутиб (2) ... тангрига эҳсон қилиш (3) керак эди. Яна уй- (4) жойни тутгани учун, (5) мол-мулкка ҳирс қўйиб (6) ёки ҳожатимизни (7) кўзлаб, яна тўймас, (8) андишасиз, суқ шайтон (9) измида юрганимиз (10) учун, ёвуз, кўркмас (11) кўнглимиз учун, (12) эриниб, ялқовлик қилиб, (13) билиб-билмайин (14) рўзани бузган бўлсак, (15) ... рўза тутиб

U 0012 verso:

- (1) : ädgüti nomča [törüčä]
- (2) bačamadimiz ä[r[sär]
- (3) amfi täñrim ökünür-
- (4) biz yazuqda boşunu
- (5) ötünür-biz : Man-
- (6) astar xirza :
- (7) Üç yigirmine Ay täñri
- (8) күn[in] say[u] : täñrikä
- (9) nomqa asiğ (ariğ?) dintarlar-
- (10) qa : suyumuzni yazuqu-
- (11) muzni boşuyu qor(u)maq (?)
- (12) kargäk ärti : y(ä)mä
- (13) ärkligin ärsiziz
- (14) ärinip ärmägürüp
- (15) [išk]ä ködü[gkä]

Мазмуни:

(1) эзгулик-ла қонун-қоидаси билан (2) рўза тутмаган бўлсак, (3) энди тангрим, ўқинур- (4) миз, ёзуқдан қутилайлик дея (5) ўтинурмиз. Ёзуғи- (6) мизни кечиргайсан! (7) Ўн учинчи (бўлим). Ой тангрининг (8) куни сайин тангрига, (9) қонунга, пок руҳонийлар- (10) га ёзуқлари- (11) мизни кечиришни сўраб, сақланмоқ (12) керак эди. Яна (13) билиб-билмайин, (14) эриниб, ялқовлик қилиб, (15) юмушларни (баҳона қилиб) ...

U 0014 (TM289 ёки M14) кўрсаткичли узинди. Бир варақ қоғознинг икки бетида. Варақнинг ўнг бетида ўн етти, терс

ёғида эса ўн олти қатор матн битилган. Ўнг бетидаги матннинг остига ва ўнг томонига қиялатиб қўшимча матн битиб қўйилган. Унинг хати асосий матндан ажралиб туради, югурук хат.

Қоғози анча титилиб, матннинг каттагина бўлаги ҳам йиргилиб тушган. Ёзуви чиройли, классик хат услубида. Асарнинг бешинчи ва олтинчи бўлимлари.

Ўқилиши шундай:

U 0014 recto:

(1) qa

(2) [adaqli]g̃ kişikā

(3) [bu]tluḡ t̃nliḡ

(4)uḡma

(5) ... suw

(6)

(7)

(8) t̃nl(i)ḡ ... [bar]u tāḡrim

(9) bu bišqa

(10) tural(i)ḡqa uluḡqa kičigkā

(11) tāgi nāčā qorqi(t)t(i)m(i)z ũrki(t)t(i)m(i)z

(12) ārsār nāčā urtumuz yontumuz

(13) ārsār nāčā ōlŭrdŭmŭz

(14) ārsār munča t̃nl(i)ḡqa ōz

(15) ōtāḡči [bolt]umuz : amti tāḡrim

(16) yazuqda [bošu]nu ōtŭnur-biz

(17) manastar [xirz] : Altinč

Мазмуни:

(1) га (2) оёқли кишига (3) бутли жонзод-
(4)ган (5) ... сув (6) (7) (8) жонзод ... (озор
бер)иб, тангрим (9) бу бешга (10) мавжудотга, улуғидан
кичигига (11) қадар қанча қўрқитиб ҳурқитган (12) бўлсак,
қанча уриб азоблаган (13) бўлсак, (уларни) қанча ўлдирган (14)

бўлсак, шунча жонзодга қарз- (15) дор бўлдик. Энди танграм, (16) ёзуқ(лар)дан халос этгин дея ўтинурмиз. (17) Ёзуғимизни кечиргайсан. Олтинчи (бўлим)

U 0014 verso:

- (1) on ...
- (2) qilt(i)miz ärs[är] ...
- (3) igdädimiz är[sär] ...
- (4) antiqd(i)m(i)z är[sär] ...
- (5) kiši tanu[qī] ...
- (6) yazuq
- (7) ärsär
- (8) kälürü[p] ... [näč]ä
- (9) kiksü[rü] ... [ä]rsär : köñlin
- (10) biligin artat... ärsär näčä
- (11) yilvi yilvilädimiz ärsär : yämä näčä
- (12) öktüş tñliğağ turaliğağ öltür-
- (13) dümüz ärsär : näčä t(ä)wlädimiz :
- (14) [kür]lädimiz ärsär : näčä äwiñ
- (15) kiši urunçaqñn ...[yidi]miz ärsär
- (16) [kü]n ay täñri ... miz ärsär :

Мазмуни:

(1) ўн ... (2) қилган бўлсак ... (3) сохта ишлар қилган бўлсак ... (4) онт ичган бўлсак ... (5) кишининг гувоҳи ... (6) ёзуқ ... (7) бўлсак ... (8) тарқатиб ... қанча (9) ёмонлаб ... бўлсак, кўнглини, (10) билимини ерга қор(ган) бўлсак, қанча (11) жоду-афсун қилган бўлсак, яна қанчадан (12) қанча жониворларни ўлдир- (13) ган бўлсак, қанча алдаб- (14) сулдаган бўлсак, қанча бола-чақали (15) кишининг омонатини (еган) бўлсак, (16) Кун-Ой тангри ... миз эрса

U 0015 (Т.Ш.К ёки М15) кўрсаткичли узинди. Дафтар кўринишидаги икки варақнинг биринчи варағига (В1.П г,в кўрсаткичли матн) “Хуастуанифт”, иккинчи варағига эса бошқа бир асар битилган. Иккала варақдаги асарларнинг хат услуби ҳам ажралиб туради. “Хуастуанифт”нинг хати йирик, лекин оддий югурук хат.

Қоғози титилиб йиртилиб тушгани учун матннинг бўйламасига бир йўлигина сақланган.

Ушбу матн асарнинг ўн тўртинчи ва ўн бешинчи бўлимларидан олинган.

Ўқилиши:

U 0015 *seite 2:*

- (1)
- (2) ötünmāk ...
- (3) täñrim yiti ...
- (4) umad(ī)m(ī)z ār[sār] ...
- (5) ädgüti arīti ...
- (6) čaydanta ...
- (7) törüčä ...
- (8) bir yilq[ī] ...
- (9) köñiltä ...
- (10) ärsär : ...
- (11) bolti ä[rsär] ...
- (12) bošunu ö[tünür-biz] ...
- (13) sayu näč[ä] ...
- (14) saqīnur...
- (15) irinčü...
- (16) biz : ay[ig] ...

Мазмуни:

- (1) (2) ўтинмак ... (3) тангрим, етти ... (4) қила олмаган бўлсак ... (5) эзгулик-поклик билан ... (6) ибодатхонада ... (7) қоида бўйича ... (8) бир йилги ... (9) кўнғилдан ... (10) эрса ...

- (11) бўлган бўлса ... (12) ёзукдан қутилайлик дея ўтинурмиз ...
(13) сайин неча ... (14) ҳаёлларга бериламиз... (15) ёзук... (16)
миз, ёмон ...

U 0015 seite 1:

- (1) ... [aʃadu]ḡum(u)z ...
(2) ... özümlüz öz-
(3) ... uwutsuz suq
(4) ... yorīduq
(5) ... yirgārū
(6) ... tāḡrim
(7) ... ötünür
(8)
(9) ... todunčsuz
(10) ... üçün
(11) ...in
(12) ... [qu]lqaqin
(13) ... äl(i)gin
(14) ... ürkä
(15) ... tāḡri

Мазмуни:

(1) ... ризқимиз ... (2) ... вужудимиз (3) ... уятсиз, суқ (4) ...
юрған (5) ... ерга (6) ... тангрим (7) ... ўтинур- (8) (9) ...
тўймас (10) ... учун (11) ...ин (12) ... кулоқ билан (13) ... қўл
билан (14) ... узлуксиз (15) ... тангри

U 0016 (T.I.D29 ёки M16) кўрсаткичли узинди. Варақнинг
ўнг ва терс ёғида тўққиз катордан матни сакланган. Лекин
биринчи қатори йиртилиб, айрим ҳарфларининг
элементларигина қолган, ўқиб бўлмайди (иккинчи бетидаги
матннинг узилишига қараганда, юқориги икки-уч қатори
йиртилган). Қоғози анча титилиб, матннинг айрим ўринлари

хам йиртилиб тушган. Шунга қарамай, ёзуви чиройли, классик хат услубида. Ёзуви қорада, жумлалар орасидаги кўш нукталари қирмизи рангда.

Сақланган матн асарнинг учинчи бўлиmidир.

Ўқилиши шундай:

U 0016 recto:

- (1) [kũč]i y(a)r[ũqĩ] ...
- (2) [bi]š tãñri-ol : tãñrim
- (3) [su]yda baru biš tãñrig
- (4) [b]ilmätin, ay(i)ğ y(a)wlaq
- (5) [b]iligin nãčã sïd(i)m(i)z
- (6) b(i)rtt(i)miz ärsär : tört
- (7) [yi]girmi türlüg baş
- (8) [q]iltimiz ärsär : on
- (9) yïlan başliğ ärnäkin

Мазмуни:

(1) кучи, ёруғи ... (2) беш тангридандир. Тангрим, (3) ёзук қилиб, беш тангрини (4) билмайин, ёвуз, бўлмағур (5) ўйлар билан (уларни) қанча вайрон қилган, (6) шикаст етказган бўлсак, ўн тўрт (7) хил жароҳат (8) етказган бўлсак, ўнта (9) илон бошли бармоқлар(имиз) билан

U 0016 verso:

- (1)
- (2) nãčã ađrĩt(t)im(i)z ä[rsär]
- (3) quruğ öl yirkã [biš]
- (4) türlüg tĩnl(i)ğqa biš
- (5) türlüg otqa iğaç[qa]
- (6) nãčã yazuntim(i)z ärsär
- (7) amfĩ tãñrim yazuqda
- (8) bošunu ötünür-b[iz]
- (9) Manastar xirz :

Мазмуни:

(1) ... (2) қанча ранжитган бўлсак, (3) куруқ-хул ерга, беш (4) турли жонзодга, беш (5) турли ўсимликка (6) қанча озор етказган бўлсак, (7) энди танграм, ёзуқдан (8) қутқарғил дея ўтинурмиз. (9) Ёзуғимизни кечиргайсан!

U 0018 (T.I.D ёки M18) кўрсаткичли узинди. Варақнинг бир бетида. Ўта пароканда қоғозда, узук-юлуқ олти қаторли матн қолган, холос.

Асарнинг ўн тўртинчи бўлимига тўғри келади.

Ўқилиши шундай:

U 0018 recto:

(1) ärti : b[ir] ...

(2) kãrgãk ärt[i] ...

(3) olurup : ...

(4) burxanqa ...

(5) baru : bir yïlq[i] ...

(6) boşuyu [ö]tünm[äk] ...

Мазмуни:

(1) эрди. Бир ... (2) керак эрди ... (3) ўтириб ... (4) бурхонга ... (5) (кўнгил) қўйиб, бир йилги ... (6) тавба қилиб ўтинмак ...

U 0021 (5.П.9.530 ёки M21) кўрсаткичли узинди. Кичик қоғоз парчаси. Ниҳоятда титилиб кетган. Ёзуви қоғознинг бир бетида, орқаси бўш. Биринчи сатри йиртилиб, қандайдир ҳарфнинг элементи қолган, англаб бўлмайди. Охирги қаторидан бир сўзнинг бир-икки ҳарфигина қолган. Сақлангани уч қатор, у ҳам бўлса узук-юлуқ.

Матн асарнинг учинчи бўлимига тўғри келади.

Ўқилиши шундай:

U 0021 recto:

- (1)
- (2) ... ikā bir tīn[tura] ...
- (3) ... tāŋri : üçtīnč y[aruq] ...
- (4) ... [tāŋ]ri : bišinč o[t] ...
- (5) ... duq...

Мазмуни:

- (1) (2) ... ига, биринчи ел ... (3) ... тангри, учинчи ёруғ ... (4) ... тангри, бешинчи ўт[яъни олов] ... (5) ... ган...

U 0022(TIDx21 ёки M22) кўрсаткичли узинди. Қоғознинг бир бетида хитойча ёзув, туркийси эса унинг орқа бетида. Қоғоз тахчиллигидан бўлиши керак. Кичик матн парчаси. Тўрт қаторли матн, лекин биринчи қатори йиртилган, ўқиб бўлмайди. Хати классик услубда, қорада битилган.

Матн узиндиси асарнинг иккинчи бўлимига тўғри келади.

Ўқилиши шундай:

U 0022 verso:

- (1)
- (2) ... [čul]vu saw sözlä ...
- (3) ... ölürdimiz ...
- (4) [tuğ]ar batar : ärki b...

Мазмуни:

- (1) (2) ... ёлғон сўзларни сўзла... (3) ... ўлдирдимиз ... (4) туғар ва ботар [яъни Куннинг туғиши ва ботиши] истаги ...

U 0023 (T.I.619 ёки M23) кўрсаткичли узинди. Ёзуви қоғознинг бир томонида, орқаси бўш. Матни олти қатор, олтинчи қаторининг изи бор, бироқ йиртилиб тушгани учун ўқиб бўлмайди. Хати қорада, жумла орасидаги икки нуқтаси қорада қўйилиб, қизилга олинган.

Матн асарнинг ўн тўртинчи бўлиmidан.

Ўқилиши шундай:

U 0023 recto:

- (1) [är]sǟr : ...
- (2) ... ultu (tutu?) uma[d...]
- (3) köñültä bar[u]...
- (4) ... [kär]gäk bolti ärs[är] ...
- (5) ... man(a)star [xirz] ...
- (6)

Мазмуни:

(1) эрса ... (2) ... тута олмаган... (3) күнги́л қўйиб... (4) ... керак бўлди эрса ... (5) ... Ёзуғимизни кечиргайсан ... (6)

U 0024 (M24) кўрсаткичли узинди. Ёзуви қоғознинг бир бетида, орқаси бўш. Қоғози ўта пароканда, четлари йиртилиб, бир парчаси қолган. Саккиз қаторли матн, лекин биринчи қатори йиртилиб тушганидан уни ўқиб бўлмайди. Қолган етти қатори ҳам узуқ-юлуқ жумлалар.

Матн асарнинг учинчи бўлимидан олинган.

Ўқилиши шундай:

U 0024 recto:

- (1)
- (2) -ol : täñrim ...
- (3) ayıǵ y(a)wlaq [bi]ligin ...
- (4) tört yigirmi türlüg ...
- (5) [yıla]n başlıǵ ärnäkin ...
- (6) ... aš içkü täñ[rig] ...
- (7) ... [är]sǟr : quruǵ öl yir ...
- (8) ... [tü]rlüg ... qa...

Мазмуни:

(1) (2) -дир. Тангрим, ... (3) ёвуз, бўлмағур ўйлар билан ... (4) ўн түрт хил ... (5) илон бошли бармоқ(ларимиз) билан ... (6) ... емиш қилиб, тангрини ... (7) ... эрса, куруқ-хўл ер ... (8) ... турли ... га...

U 0025 (T.I.D51.500 ёки U25) кўрсаткичли узинди. Кичик қоғоз парчаси. Ўнг бетидаги матннинг биринчи сатри йиртилиб тушган, изи бор, ўқиб бўлмайди. Сақлангани икки сатр, у ҳам бўлса узук-юлуқ. Қоғознинг орқа бети бўш. Хати ўта чиройли, классик услубда.

Матн асарнинг олтинчи бўлиmidан.

Ўқилиши шундай:

U 0025 recto:

(1)

(2) ... yaz(i)nt(i)m(i)z yaŋ(i)lt[imiz] ...

(3) ... tīnl(i)gqa ...

Мазмуни:

(1) (2) ... (йўлдан) оздик ... (3) ... жонзод(лар)га ...

U 0026 (T.I.D51.514 ёки U26) кўрсаткичли узинди. Кичик қоғоз парчаси. Ўнг бетида икки сатригина сақланган, у ҳам бўлса узук-юлуқ. Хати чиройли, классик услубда.

Қоғознинг орқа бетида ҳам бир қатор матн. Лекин йиртилиб тушганидан ўқиб бўлмайди.

Матн асарнинг ўн тўртинчи бўлиmidан.

Ўқилиши шундай:

U 0026 recto:

(1) ... [biligi]n köŋültä b[aru] ...

(2) ... äksü[k] k(ä)rgä[k] ...

Мазмуни:

(1) ... иймон билан кўнгил қўйиб ... (2) ... нуқсонлар бўлган (бўлса) ...

УЙҒУР АЛИФБОСИ

Т/к	Сүз охирида	Сүз ичида	Сүз бошида	Англатган товуш
1	ﺍ	ﺍ	ﺍ	<i>a</i>
2	ﺍ	ﺍ	ﺍ	<i>a~e</i>
3	ﺍ	ﺍ	ﺍ	<i>ī, i, e</i>
4	ﻭ	ﻭ	ﻭ	<i>o, u</i>
5	ﻭ	ﻭ	ﻭ	<i>ö, ü</i>
6	ﺑ	ﺑ	ﺑ	<i>b, p</i>
7	ﻭ	ﻭ	ﻭ	<i>w, v</i>
8	ﻙ	ﻙ	ﻙ	<i>k, g</i>
9	ﻕ	ﻕ	ﻕ	<i>q</i>
10	ﻕ	ﻕ	ﻕ	<i>q, ğ, x</i>
11	ﺩ	ﺩ	ﺩ	<i>t, d</i>
12	ﺩ	ﺩ	ﺩ	<i>d (~δ), t</i>
13	ﺯ	ﺯ	ﺯ	<i>s, z</i>
14	ﺯ	ﺯ	ﺯ	<i>š</i>
15	ﺯ	ﺯ	ﺯ	<i>z, s</i>
16	ﺯ	ﺯ	ﺯ	<i>ž</i>
17	ﻱ	ﻱ	ﻱ	<i>y</i>
18	ﻝ	ﻝ	ﻝ	<i>l</i>
19	ﻡ	ﻡ	ﻡ	<i>m</i>
20	ﻥ	ﻥ	ﻥ	<i>n</i>
21	ﻥ	ﻥ	ﻥ	<i>ŋ</i>
22	ﺭ	ﺭ	ﺭ	<i>r</i>
23	ﺭ	ﺭ	ﺭ	<i>č</i>

ЎЗМА МАНБАЛАР

AY – *Ceval Kaya*. Uygurca Altun Yaruq. Giriş, Metin ve Dizin. Ankara, 1994.

ДТС – Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969.

МК – *Kaşgarlı Mahmud*. Dīvānū Lūgati't-Türk. Tıpkıbasım / Facsimile. Ankara, 1990.

УДД – Уйгурские деловые документы X–XIV вв. из Восточного Туркестана. Предисловие, транскрипция, перевод с древнеуйгурского Л.Ю. Тугушевой. Факсимиле рукописей. М., 2013.

ТНТ – Содиқов 2014, 130–149.

QBN – Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асарининг араб ёзуви Наманган (Фарғона) нусхаси: Тошкент давлат Шарқшунослик институти қошидаги Шарқ қўлёмалари маркази, 1809- кўрсаткичли қўлёмза; Kutadgu Bilig (Nemengan/Fergana/Özbekistan nüshası). Tıpkıbasım. Hazırlayan E. Üşenmez. Ankara, 2013.

QTH – уйгур хатида битилган қадимги туркий васиқалар: Содиқов, Омонов 2012, 127–193- б.

Хуаст. – Хуастванифт (Манихейское покаяние в грехах). Предисловие, транскрипция уйгурского текста, перевод Л.Ю. Тугушевой. Комментарий А.Л. Хосроева. Факсимиле текста. Санкт-Петербург, 2008.

ИЛМИЙ АСАРЛАР

Дмитриева 1963 – *Дмитриева Л.В.* Хуастуанифт (введение, текст, перевод). – Тюркологические исследования. М.–Л., 1963. С. 214–232.

Малов 1932 – *Малов С.Е.* Уйгурские рукописные документы экспедиции С.Ф. Ольденбурга. Записки института востоковедения Академии наук СССР. I. Ленинград, 1932. С. 129–149 (таблицы I–VI).

Малов 1951 – *Малов С.Е.* Памятники древнетюркской письменности. М.–Л., 1951.

Тугушева 1975(1) – Тугушева Л.Ю. Два уйгурских документа из рукописного собрания Ленинградского отделения института востоковедения Академии наук СССР. // “Советская тюркология”, №4, Баку, 1975. С. 92–101.

Тугушева 1975(2) – Тугушева Л.Ю. Языковые и внеязыковые значения в дешифровке памятников древнеуйгурской письменности. // “Советская тюркология”, №5. Баку, 1975. С. 27–32.

Sodiqov 2009 – Sodiqov Q. Turkiy til tarixi. Toshkent, 2009.

Содиқов 2011 – Содиқов Қ. “Муҳокамату-л-луғатайн”ни ўқиб ўрганиш. Тошкент, 2011.

Содиқов 2014 – Содиқов Қ. Туркий ҳужжатчилик тарихидан. Тошкент, 2014.

Содиқов, Омонов 2012 – Содиқов Қ., Омонов Қ. Туркий ҳужжатчиликнинг тарихий илдизлари. Тошкент, 2012.

Стеблева 2012 – Стеблева И.В. Тюркская поэтика. Этапы развития: VIII–XX вв. М., 2012.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Биринчи бўлим. Хужжатшунослик	8
Иккинчи бўлим. Матн лингвистикаси	19
Васиқалар тилининг фонетик трансформацияси	19
Васиқалар тилининг морфологик интерпретацияси	26
Васиқалар тилининг синтактик интерпретацияси	31
Учинчи бўлим. Матн стилистикаси	43
Васиқаларда компонентларнинг берилиш усули	44
Васиқаларда сўзловчи нутқи ва унинг берилиши	51
Васиқаларда расмий ва бадий услублар синкретизми	58
Васиқаларда ишлатилган стереотип бирликлар ва уларнинг интерпретацияси	61
Тўртинчи бўлим. Матнлар	73
Ялпи хулосалар	102
Қўшимчалар	105
“Олтун тусли ёруғ” асарининг узинди нусхаси	105
“Хуастуанивт”нинг қадимги туркий версияси	112
Уйғур алифбоси	140
Фойдаланилган манбалар ва илмий асарлар	141

Қосимжон Содиков

**ЭСКИ ТУРКИЙ ХУЖЖАТЛАР:
МАТН ИНТЕРПРЕТАЦИЯСИ ВА СТИЛИСТИКАСИ**

Саҳифаловчи: З.Убайдуллаев

Бичими 60x84^{1/8}.
«Times New Roman» Шартли б.т. 18.
Нашр т.17,1. Сони 100 та.

« Extremum press » МЧЖ босмахонасида чоп этилди. 100053,
Тошкент ш. Боғишамол кўчаси Зуй.

Тел:234-44-05.
E-mail: Extremum-press@mail.ru

